

Jelena Ivanišević, Od kuharice do književnosti. Ogledi o kulinarskoj prozi, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2017., 200 str.

Knjiga *Od kuharice do književnosti: ogledi o kulinarškoj prozi* sažima ne samo istraživački put Jelene Ivanišević već i europski put znanosti i njezinu neodlučnost da kulinarsku problematiku prizna i izdvoji kao svoju istraživačku temu.

Jelena Ivanišević diplomirala je književnost. Zaposlila se u Institutu za etnologiju i folkloristiku i prihvatila pisanja doktorata koji je od nje zahtijevao pažljivo istraživanje u znanstvenoj disciplini koja sve do danas određuje svoj okvir. To je razlog zašto je njezin doktorat, a kasnije i knjiga pod naslovom *Od kuharice do književnosti* tražio oslonac u etnologiji. U opširnom uvodu autorica se osvrće na diskurs u etnologiji, koja je napokon otvorila vrata novoj disciplini istraživanja prehrane (*food research*). Istraživanje hrane vrlo je mlada znanstvena disciplina, mlada i od same etnologije, koju su, kao što znamo, u Hrvatskoj pokrenula braća Radić.

Kuhanje je jedna od najstarijih ljudskih kulturnih vještina i bilo je ključan faktor u razvoju ljudskih intelektualnih sposobnosti i razvoju društvenog uređenja, a ne samo puko održavanje života. Naša autorica nakon što je konzultirala mišljenja europskih i američkih etnologa/inja odgovara na pitanje zašto se istraživanje prehrane, koje je potakla medicina, nije ranije javilo i ustoljilo novu specijalnost. Prvi razlog je banalnost hrane, odnosno biološka nužnost svakodnevnog konzumiranja hrane, a drugi je činjenica da je hrana dio svakodnevnog monotonog ženskog posla, i kao takva izvan javne sfere i nedostojna ozbiljne znanosti.

Uvodni tekst knjige slijedi razvojne pravce istraživanja prehrane i navodi obilne izvore koje je teško naći na jednom mjestu. Bibliotečne baze, čak i one u bazi NSK, zbog nejasne sistemacije građe i mnogoznačnosti prehrambenih sustava imaju manjkave i razbacane bibliotečne jedinice. Premda je rad na bibliografiji nuzgredan posao, vremenski je vrlo zahtijevan ali i nadasve koristan.

Kuharice nikad ne gube poveznicu sa stvarnim životom. Ženska svakodnevnost mijenja se bitno u 19. stoljeću što dovodi do dopadljivih narativa. S kuhinjskog zida silaze zidnjaci s porukom "Kuharice kuhaj fino dobiti ćeš novaca za kino", jer kuharice nisu više jeftina radna snaga. Domaćice počinju kuhati svojim ukućanima. Tu su i novi strahovi što proizlaze iz sve veće artifičnosti hrane te pripadajućih vještina koje je prate. U posljednjih dvadesetak godina to će uroditi literarizacijom kuharskih tekstova, redukcijom njihove utilitarnosti u korist narativnosti. Priča potiskuje recept prema svom rubu, margini na kojoj je nekoć stajala u ulozi poučnog komentara.

Veseli nas autoričin opširan prilog o Miri Vučetić i Diki Marjanović-Radići, autoricama brojnih izdanja kuharica koje zaslužuju oznaku, složiti ćemo se, zaštićenog kulturnog dobra hrvatske prosvjete. Začudo, rad tih dviju vršnjakinja (iz Zagreba, Splita – Sinja) izmakao je pažnji hrvatskih etnologa, a vrhunac cjelovitih kuharica u Hrvatskoj vezan je upravo uz njihov poticaj.

Prva je Mira Vučetić s čak 26 bibliografskih jedinica u katalogu NSK (prvotisk se javlja 1929. godine). Premda je inspiraciju nalazila u dugovječnom djelovanju Katarine Prato (slavne austrij-

ske autorice kuharica prema čijim je kuharicama kuhala cijela Monarhija), Vučetić je obilježila hrvatski kulinarij, uključujući sve društvene okolnosti koje je proživljavalo hrvatsko građanstvo. Ostala je odana kulinarstvu sve do kraja života. Kao što je poznato, nakon Drugog svjetskog rata građanstvo gubi svoj ugled i povijesni značaj. Recepti su već u velikoj mjeri standardizirani i ne osvrću se na političku povijest u zemlji. Kuharica Mire Vučetić stekla je ugled neophodnog priručnika za mlade žene, a Ivanišević ukazuje kako se Mira Vučetić u opetovanim izdanjima dovijala oko prikaza stroge građanske etikete. To više nije bila knjiga za mlade dame, već mlade drugarice, pa je svoje pouke uz recepte valjala ublažiti.

Ne manje značajno je djelovanje Dike Marjanović-Radice, splitske nastavnice, čije je djelo *Dalmatinska kuhinja* (prvotisk iz 1939.) doživjelo desetak ponovljenih izdanja i dopuna. Bila je uzoran "terenac". Obilazila je žene i od njih učila kuharske finese i pridonijela je afirmaciji jela hrvatskog priobalja u kontinentalnim dijelovima zemlje. Jelena Ivanišević analizira *Dalmatinsku kuharicu* i *Zlatnu knjigu* Mire Vučetić i govori o tihom sljubljanju jelovnika hrvatskog juga i sjevera. Autorica analizira akribiju obje autorice što do sada nije provedeno. I Vučetićka i Dika Radica (kako su ih žene familijarno nazivale) nisu samo radile na širenju kulinarske vještine nego su razvile obrazovni program vođenja kućanstva i pomogle širenju pismenosti. Knjige *Dalmatinska kuharica* i *Kuharstvo* dviju diva hrvatskog kuharstva stekle su kulturni status, vidjaju se često i na policama iseljenih Hrvata.

Autorica nije izostavila ni misli svestranog Igora Mandića, s kojim se slaže u mnogim stavovima vezanim uz gurmanluk i autentičnost tradicijskih jela. Svojim feljtonima 1970. godine otvorio je prostor i drugim rado čitanim autorima gastro kolumni, poput Božice Brkan, Renea Bakalovića, Ive Lajtmana i Branimira Donata.

Generacijsko druženje oko stola uz zajednički objed u novije doba često gostuje na TV ekranu. Recept je oduvijek tražena optimistična, blistava slika svijeta. Žanrovsku razvedenost kulinarskih tekstova autorica prepoznaje u esejima i knjigama književnika Veljka Barbijerija. Premda njegov stil ne upućuje na didaktičnost, njegovi se tekstovi ipak ne mogu isključiti zbog "literarne arheologije ukusa" i uključenja recepata uz tekst. To je pravac kretanja i rado gledanih Barbijerijevih televizijskih priloga o hrani, koje odlikuju brojne mitološke i povijesne činjenice. One su nepobitne jer su Hrvati bili u tijesnom kontaktu s antičkim svijetom. Autorica u Barbijeriju ponekad prepoznaje pretjerivanje, ali ga ipak naziva začetnikom hrvatske gastronomске književnosti. U gastronomskom smislu hrvatska prehrana na priobalju premalo se doživljava kao "mediteranska", čak i u mnogim dijelovima Europe. Navedeno treba ispraviti jer u razvoju našeg turizma popularnost Mediterana nije zanemariva.

O literarnoj gastronomiji u nas se vrlo malo pisalo, iako je nastala eksplozija tekstova o hrani. Autoričin novi pogled o toj temi dovodi je sve bliže književnosti pa tako upozorava na više-izvorni hrvatski kulinarij. Odabrala je reprezentativne narative svojstvene pojedinim regijama Hrvatske. Samo neki stali su u poglavlje nostalgicne kuharice, npr. *Kuharica none* Carmen (Split – Trogir), *Kuharica bake Ivke* (Samobor), *Drvinjski štikleci – tak je kuhala baka Agneza* (periferija Zagreba). Nostalgicne kuharice više se čitaju, a manje kuhaju. Široku ponudu tog popularnog štiva krasi lik *bake* – stereotipni dokaz autentičnosti recepata. Dijalektalni govor također je potvrdio izvornosti.

Na kraju svoje knjige autorica se ponovo zaustavlja na vratima književnosti, čitajući s užitkom gastronomski roman Zdenka Jelčića *U traganju za izgubljenim Narcisom* (2010). Jelčićeva fabula je izgrađena oko putovanja u potrazi za vrijednom slikom nestalom u Trstu 1945. godine. Narcis je dominantni lik na slici. Roman je pisan u prvom licu, a fabulu dijeli na putovanje, piće, hranu i erotski doživljaj. Tempo života i njegova životna filozofija ne ostavljaju mjesta sjećanju na prošlost i sentimentalnosti. "Vrijeme se mora osvajati, jer ga nikad nema dovoljno

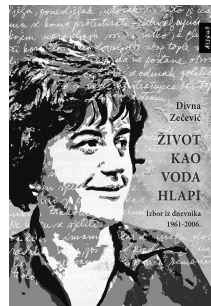
i samo ako ga sam sebi priskrbiš, ono je tvoje”, navodi autor čija vedrina i neopterećenost vladaju tekstem. Usporedimo li Jelčićev roman s drugim hrvatskim gastronomskim narativima koji poštuju utilitarnu funkciju teksta, Jelčić nudi fikciju, razdraganu zemlju Dembeliju. Njegov osebjuni gastronomski svijet nije za svakoga. To je dovoljan razlog da pažljivo pročitate taj roman kao što je to učinila Jelena Ivanišević.

Autorica nije pod svaku cijenu tražila zakonitosti koje bi gastronomiji osigurale zaseban žanr. Pokazala je, međutim, uz koje sve žanrove tema hrane i blagovanja biva sljubljena i obogaćuje ih.

Zbog svoje poučnosti, novatorstva, ali i jedinstvenog gastronomskog vremeplova, ova knjiga, premda prvenstveno znanstvena, namijenjena turističkom, edukativnom, nutricionističkom, kulturnoantropološkom, feminističkom, filološkom čitatelju, postaje privlačna široj javnosti koja prati popularnu literaturu. Stoga ovoj tečno pisanoj knjizi predviđam i drugo izdanje.

Nives Rittig-Beljak

Divna Zečević, Život kao voda hlapi.
Izbor iz dnevnika 1961–2016., ur.
Marija Ott Franolčić, Disput, Zagreb
 2017., 648 str.

Divna Zečević u svoj je dnevnik 21. rujna 1964. zapisala sljedeće: “Razmišljati o svom dnevniku ne znači razmišljati o sebi – nego o svom mozaiku (o rečenici) – to znači razmišljati o svom radu. [...] Ostavljati znakove ne znači zadržavati život nego stvarati život. Ja ne zaustavljam ovaj dan – ja pokušavam da stvorim svoj dan, da znam koji je moj dan i kakav je taj dan. Ja gledam svoje nespretne znakove – i u meni se rastvara glad za mogućnostima duha koje tek naslućujem” (2017: 96). Premda je pisala dnevnik i “zato da ne [bi] plakala” (str. 71) i da “ne [bi] poludila” (str. 72), od samoga je početka smatrala da je posrijedi “konstrukcija, literatura” (str. 521). Već je 1962. ponudila dnevničke fragmente u *Republici*, ali joj je tajnik časopisa Smoljan poručio da “ona dnevnička proza – nije dobra” (str. 60), što ju je privremeno obeshrabrilo, no nije odustala od želje da objavi svoje preuređene dnevničke zapise. U *Odjeku* joj 1978. izlazi izbor zapisa naslovljen “Listići”, pod imenom njezine bake Marije Ružić, a 1979. počinje surađivati s Danijelom Dragojevićem, koji misli da su dnevnički zapisi bolji od njezine zbirke pjesama te ih objavljuje u emisiji “Poezija naglas” (str. 272). Četrdesetak godina kasnije, 2017. godine, izbor iz dnevnika Divne Zečević, tiskan u sklopu Disputove biblioteke “Svagdan”, prve su kritičke reakcije proglasile književnim događajem godine, jednim od “najvećih uzbuđenja recentnije hrvatske književnosti” (Bakić 2018: 81).

Divna Zečević, folkloristica, književna povjesničarka i pjesnikinja, koja je veći dio radnog vijeka provela u Institutu za etnologiju i folkloristiku, pisala je dnevnik preko četrdeset godina,

od 1961. do 2006. Disputovo izdanje, naslovljeno *Život kao voda hlapi. Izbor iz dnevnika 1961–2006.*, sa svojih 600 stranica većeg formata, izbor je iz 6288 stranica koje je Zečević ispisala u "dva rokovnika, 36 bilježnica, na 63 arka papira i u jednom bloku", kako kaže urednica Marija Ott Franolić (str. 2017: 7). Upravo je Marija Ott Franolić najzaslužnija za to što danas ovaj dragocjeni tekst možemo čitati u tiskanom obliku. Kako piše u predgovoru, tražeći rukopise za svoju doktorsku disertaciju o privatnim ženskim tekstovima, 2010. upoznala je supruga Divne Zečević, Petra Zdunića, koji joj je povjerio rukopis dnevnika (str. 14). Prvi je rezultat tog susreta značajna studija *Dnevnik ustremljen nedostižnom. Svakodnevnica u ženskim zapisima* Marije Ott Franolić koju je 2016. također objavio Disput. U tom smislu, najbolja analiza dnevnika Divne Zečević već postoji i prethodila je tiskanju samog dnevnika, pa ih se i treba čitati u paru. Već na prvo listanje tiskanog izdanja dnevnika očito je da su u njega uloženi nevjerojatan rad i golema predanost, posebno u uredničkom, kao i u izdavačkom smislu. Rezultat je uistinu besprijekorno izdanje teksta koji već počinje zauzimati zasluženo mjesto kako u povijesti hrvatske književnosti tako i u aktualnom književnom trenutku.

Trenutna premoćno pozitivna recepcija dnevnika Divne Zečević svjedoči o promjeni kulturnog statusa privatnih ženskih tekstova, ali i o isprekidanom tijeku ženske povijesti zbog kojeg se čini da se "svaka generacija spisateljica našla", kako piše Elaine Showalter, "bez povijesti, prisiljena da ispočetka otkriva prošlost" (1999: 11–12). To posebno vrijedi za privatne tekstove, pa je hrvatska kultura vrlo lako mogla ostati nesvjesna postojanja dnevnika Divne Zečević bez rada Marije Ott Franolić ili pak dnevnika Dragojle Jarnević bez rada Divne Zečević i Irene Lukšić, no i javni, objavljeni tekstovi autorica ne prolaze mnogo bolje jer se književnost koju pišu žene i dalje većim dijelom smatra partikularnim interesom, što uvjerljivo dokazuje plodno područje feminističke književne kritike.

Da književni tekstovi žena teško ulaze u kanon, ali i da se njihovi znanstveni radovi često zaobilaze, znala je dobro i sama Zečević, koja je 1996. zapisala kako joj pričinja "neopisivu satisfakciju" kada se netko kvalitetno nastavlja tamo gdje je ona stala: "Ne radi se o tome da me netko citira, nego da me suštinski ugrađuje u svoj rad, da se nastavljam u novim istraživanjima, da sam ugrađena" (2017: 554). Dakako, njezin društveno i ekonomski marginaliziran položaj posljedica je više isprepletenih faktora, kako sažima Ott Franolić, "žena je, Srпкиnja, pravoslavka, prgava, neprilagođena, i na kraju bolesna, ostarjela i nemoćna" (2017 :8).

Zečevićin znanstveni, ali i životni, interes za život i rad Dragojle Jarnević također je dio borbe protiv diskontinuiteta ženske povijesti: "Od vremena kada sam pročitala dnevnik Dragojle Jarnević – i kada sam o tome pisala – život ove žene ušao je u moj život kao trajno poznanstvo koje ukidajući vremenski razmak – pruža osjećaj zajednice – iako je to nespretno rečeno. (Blagotvorni melem kontinuiteta, ukidanje bezizlazne samoće.)" (2017: 176). Čitajući njezin dnevnik, otkriva "duboke podudarnosti" (str. 280), baš kao što Ott Franolić prepoznaje svoje dileme u Dragojlinim i Divninim. Sve su one, Jarnevićinim riječima, "žene baveće se duhom" i muči ih pitanje "kako spojiti život i tekst, svakodnevnicu i intelekt, praktičnost i duh" (Ott Franolić 2016: 272). Sve tri, kako je Jarnević prva zapisala, misle da ne žive kada ne čitaju i ne pišu (Zečević 2017: 119), sve tri osjećaju da su im okviri ženske rodne uloge preuski i nedovoljni, a Zečević čak konstatira da bi njezina sudbina "mnogo bolje pristajala nekom muškarcu", koji u takvoj situaciji ne bi naišao na istu društvenu osudu, ismijavanje i izolaciju (str. 240).

Ott Franolić u izgradnji kontinuiteta ženske povijesti ide korak dalje od Zečević kada u posljednjem poglavlju svoje knjige, naslovljenom "Otkrivam nešto što već postoji u meni", također odbacujući kronologiju i prepoznajući se u drugoj, piše "zajedničku žensku biografiju", odnosno sim-gine-grafiju, u koju uključuje Dragojlinu, Divninu i svoju priču, ali i priče Sylvije Plath, Marine Cvetajev, Virgnije Woolf, Slavenke Drakulić, Sofije Tolstoj i drugih žena (2016: 239).

Pojam sim-gine-grafija skovan je po uzoru na termine sim/bio/grafija čileanske aktivistkinje i pjesnikinje Consuelo Rivera-Fuentes te autoginografija feminističke teoretičarke Domne C. Stanton i podrazumijeva čitanje životnih priča drugih žena usporedno s vlastitom (str. 239). Rezultat je jedan od najpoticajnijih recentnih doprinosa domaćoj književnoj historiografiji, kojim Ott Franolić uspijeva pokazati važnost povezivanja “znanosti sa stvarnim životom” (str. 268), upućujući na samonametnuta ograničenja *mainstream* književne teorije. Tim postupkom potvrđuje određenje feminizma koje je Shoshane Felman ponudila u knjizi *What Does a Woman Want? Reading and Sexual Difference* iz 1993. kao, između ostalog, “čitanja književnosti i teorije uz vlastiti život” (1993: 13). Do tog se “života”, međutim, može doći jedino neizravnim putem, “čitajući ga u Drugoj” (str. 17). Žene stoga svojoj priči mogu pristupiti putem “spone čitanja”, odnosno slušanja i čitanja priča drugih žena te tuđih čitanja naše priče (str. 14–15).

U tom smislu, aktualnost dnevnika Divne Zečević iz pozicije feminističke teorije ne može biti jasnija. U vremenu u kojem se sve glasnije čuju zahtjevi da se ženskim svjedočanstvima konačno počne vjerovati i da se ženske priče – javne i privatne, fiktionalne i nefiktionalne – počnu uzimati ozbiljno, Zečevićin dnevnik s jedne strane ispunjava dio izgubljene ili prešućene ženske povijesti, pružajući nam dragocjen uvid u žensku svakodnevicu u socijalizmu, Domovinskom ratu i tranziciji, a s druge strane predstavlja mjesto prepoznavanja sebe u Drugoj, otkrivanja “nečeg što već postoji u meni”. Prepoznavanje u pričama drugih žena danas je jedna od ključnih strategija izgradnje feminističkog identiteta, posebno među mladim ženama na internetu. Od dnevničkih zapisa na prvim blogovima i LiveJournalu, preko kolaža na Tumblru, do promišljenog djelovanja na društvenim mrežama i sajtovima za tinejdžerke poput Rookieja, djevojke i mlade žene oblikuju svoje priče izgradnjom veza s drugim ženama, svojim suvremenicama i prethodnicama, pozivajući se na njihov primjer, citirajući njihove riječi i ugrađujući ih u svoj rad.

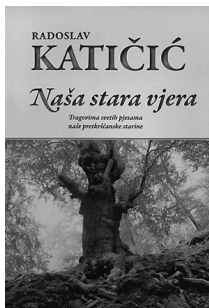
Jedan je takav primjer knjiga *Heroines* Kate Zambreno iz 2012. u kojoj autorica kombinira autobiografiju i teoriju kako bi ukazala na dugu povijest omalovažavanja ženskog pisanja i javnog djelovanja, od supruga kanoniziranih modernističkih pisaca poput Zelde Fitzgerald i Vivienne Eliot te modernističkih spisateljica Sylvije Plath, Jean Rhys i Jane Bowles do suvremenih autorica koje pokušavaju pisati privatne tekstove u javnom prostoru. Zambreno piše da spisateljice koje eksperimentiraju formom “javnih dnevnika”, izvedbom sebe u javnosti, kritičari nazivaju “menstrualnim blogericama” (2012: 287), a njihovo se pisanje uopće ne smatra “pravim” pisanjem jer je preosobno, a autorice nemaju granica, previše toga dijele s drugima, pišu neuredno, narcisoidne su i samožive te su u svakom smislu “previše” (str. 288–290). No Zambreno smatra da je nužno prisvojiti pejorativno intoniranu etiketu “menstrualnog” pisanja i nastaviti inzistirati na tome da je pisati privatno u javnom prostoru politička odluka (str. 291).

Zambreno na kraju svoje knjige također zagovara prisvajanje kategorija “minornog”, “aut-sajderskog” i “nezakonitog” (str. 296), područja kojem je donedavno pripadao i dnevnik Divne Zečević. Zečević je itekako bila svjesna da se “pisanjem [...] ne može doprijeti do postojanja” i da upravo iz te “nemoći” nastaju sve umjetnosti (2017: 395), no istovremeno se nadala da bi “[j]edini osjećaj smislenosti mogao [...] proizaći iz pisanja” (str. 255). Zapisala je da “[b]ez dnevnika, život kao voda hlapi”, po čemu je knjiga dobila naslov, “dok na papiru pak ostaju crne kapi isparenja” (str. 503). Ott Franolić u predgovoru objašnjava da je na kraju ispalo “da se život nije mogao popraviti pisanjem” dnevnika, a njezino joj je kapitalno djelo pomoglo “tek da se pomiri sa samom sobom ili da lakše podnese život” (2017: 11). Prvih nekoliko godina tako osjeća da je “neiskrena u svom dnevniku, polovična” (Zečević 2017: 80) te ne može “obuhvatiti ono čega [je] svjesna” (str. 86), ali krajem 1964. odlučuje da joj je dosta “te obazrivosti”: “Čini mi se da sam ja neprekidno birala neke stvarčice za svoj dnevnik; u stalnoj obazrivosti da bi ga netko mogao pročitati. Dosta mi je te obazrivosti. Ovi su papiri posljednja mogućnost da otkrijem svoj život. Kao da sam stalno birala suptilne finese. Ako sam osjetljiva istovremeno sam i gruba,

a čemu to sakrivati” (str. 98). Taj otpor naučenoj ženskoj i malograđanskoj pristojnosti polako pretvara dnevnik u prostor slobode mišljenja i izražavanja, u kojem onda i povremene provale bijesa i psovki poprimaju značenje političkog čina.

Dnevnik Divne Zečević zaslužuje postati jednim od ključnih tekstova hrvatske književnosti 20. stoljeća i zacijelo će privlačiti istraživač(ic)e zbog brojnih razloga: kao povijesni i politički dokument, kao svjedočanstvo o ženskoj svakodnevici, kao prilog povijesti domaćega književnog polja te kao književni tekst. Svim je navedenim područjima Zečević pristupala kritički, čak polemički, osjećajući da znanstveni, politički, društveni i ekonomski uspjeh te privatna sreća nisu krojeni po njezinoj mjeri. Ton njezinih tvrdnji da treba “razmišljati o potrebi da se ide protiv sreće” (2017: 127) te da je “[n]ezadovoljstvo [...] početak akcije” (str. 38) neosporno je političan i prepoznatljivo aktualan te ga se može pronaći, na primjer, u suvremenoj kritici sreće iz pera feminističke teoretičarke Sare Ahmed. Ahmed teorijski argumentira ono što je Zečević svakodnevno ispisivala u svom dnevniku: funkcioniranje sreće kao društvene norme privilegirat će samo određene vrste društvenih identiteta i zajednica te učiniti jedan tip sreće obaveznim za sve, primjerice, inzistiranjem da se sreća za ženu može ostvariti samo posvećivanjem potrebama drugih unutar patrijarhalne heteroseksualne obitelji. Premda je bila više beskompromisna “u tekstu nego u životu”, kako kaže Ott Franolić (2017: 9), Divna Zečević u svom dnevniku upornim odbijanjem da se do kraja prilagodi društvenim konvencijama današnjim čitatelj(ica)ma pokazuje što značiti boriti se za mogućnost postojanja na nov, drugačiji način.

Maša Grdešić

Radoslav Katičić, Naša stara vjera.
Tragovima svetih pjesama naše
pretkršćanske starine, Ibis grafika,
 Matica hrvatska, Zagreb 2017., 236 str.

U humanističkim znanostima jedno desetljeće samo je trenutak, a upravo je u tom trenutku višestruki, ne samo hrvatski, akademik Radoslav Katičić, lingvist svjetskoga glasa, iznjedrio ukupno pet naslova vezanih tematikom slavenskoga i hrvatskoga starovjerna. Krajem 2017. godine izašla je, i široj javnosti predstavljena, posljednja, peta knjiga njegova ciklusa *Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*, pod sumirajućim i znakovitim naslovom *Naša stara vjera*. Katičićeva kapitalna saga lingvističko-arheološkog pristupa slavenskom i hrvatskom starovjernom mitskom tekstu započela je prije točno deset godina *Božanskim bojem* (2008), nastavila se *Zelenim lugom* (2010) i *Gazdaricom na vratima* (2011) stvarajući tako tada jednu temeljnu trilogiju, a zatim i njezinom svojevrsnom nadopunom, *Vilinskim vratima* (2014). Zadnja navedena knjiga istovremeno je najavila i ovu, petu i posljednju knjigu koja je *summa* svih prije objavljenih.

Naša stara vjera, u prepoznatljivom formatu i sličnom grafičkom stilu kao i njezine pret-hodnice, objavljena je krajem 2017. godine, kao i dosad, u suizdavaštvu Matice hrvatske i Ibis grafike. Glavni urednik ove knjige, za razliku od prethodne četiri koje je uredio pokojni etnolog Tomo Vinščak, bio je akademikov sin, Natko Katičić, koji mu je uvelike omogućio rad na knjizi u protekle tri godine u otežanim okolnostima zbog različitih privatnih razloga.

No, prema riječima samoga autora, *Naša stara vjera* nije samo *summa* onoga rečenoga u prve četiri knjige. Ona prije svega, s jedne strane, može biti i svojevrsan uvod novome čitatelju, pripremno jednostavnije polazište koje treba proći prije čitanja ostalih knjiga koje ulaze u dubinske analize starih slavenskih i hrvatskih mitskih tekstova, a s druge strane na svojim stranicama otkriva i nova pitanja i zaključke kojih dosad nije bilo, poput onih o žrečevima i žrtvama, svetosti kao pojmu u starovjerju i kršćanstvu i brojnih drugih, a koja tek sada nakon svih tih desetogodišnjih istraživanja počinju biti aktualna i činiti stvarno promišljanje na rekonstruiranoj građi koja je živjela tek u svojoj stvarnoj primjeni u duhovnom životu starovjernih Hrvata i Slavena.

Kao i kod prošle knjige, *Vilinskih vrata*, poglavlja ove knjige su izrazito raznorodna, njih ukupno sedam, i istovremeno su pojednostavljivanje i sinteza već rečenoga u prošlim knjigama, ali i nadopuna nekim novim idejama i problemima za daljnja istraživanja. U prvom poglavlju, "Naša stara vjera", donosi se povijest proučavanja stare slavenske i hrvatske vjere od Antuna Mihanovića s početka 19. stoljeća, o samom procesu pokršćavanja u srednjovjekovnih Hrvata i prežicima starovjerja kao i dvovjerju u Hrvata. Naznačuje se da je bolje koristiti naziv "stara vjera" nego "poganstvo" za prvotni oblik hrvatske religijske duhovnosti. Objašnjavaju se osnovne kršćanske interpretacije starih hrvatskih božanstava i temelji metode rekonstrukcije fragmenata svetih tekstova preko mitova i pjesama. Zaključuje se da je bez obzira na neslavenske slojeve u etničkom identitetu Hrvata, stara vjera hrvatska bila slavenska. Drugo poglavlje, "Naša stara svetost", posvećeno je uspomeni na Tomu Vinščaka, urednika prošlih izdanja ove serije i autorova bliskog prijatelja i suradnika. Analiziraju se pojmovi "svetoga" i "svetosti" te se uspoređuju riječi iz sakralnog rječnika u svojim semantičkim poljima stare vjere i kršćanstva, poput "bog", "svet", "jar" i "sila". Autor smatra da je svetost u staroj vjeri nešto što je od iskona i što potiče i snaži, a što nema veze sa značenjem svetosti u kršćanstvu. Potom se razmatraju svi oblici svetosti: svetost vatre kao žrtvenog ognja, svetost slavenskih božanstava, svetost zemlje, svetost vode, svetost svjetlosti, svetost gora i bilja. Autor zaključuje da stara slavenska i hrvatska svetost nisu nešto natprirodno jer su pojmovi prirodnog i natprirodnog bili strani starovjernom poimanju svijeta. Svetost u staroj vjeri je, prema autoru, prije moćna mnogolika sila koja se očituje u svim dijelovima prirode i njezinim procesima. Donosi se i analiza pojma svetosti u drugim religijama, u židovstvu, kršćanstvu i islamu. Treće poglavlje, "Žrec i žrtva", po prvi put analizira obrednu praksu i obrednog praktičara stare vjere. Analiziraju se porijeklo i značenje riječi "žrec" u usporedbi sa "svećenik", "žrtvovatelj" i "pop". Starocrkvenoslavenski glagol "žrbti" znači "prinostiti žrtvu", "vršiti obred", "pjesmom slaviti" pa je tako žrec onaj koji to i čini u svojoj obrednoj praksi, on je i poznavalac svetih pjesama i prinositelj žrtava. Iznimno značajno, autor analizira i pojam "žrtve", smatrajući da prvotne obredne žrtve u slavenskoj staroj vjeri nisu bile krvne žrtve ili lijevanice, već žrtve pjevanjem svetih pjesama, svetoga pjeva. No, u nastavku se promatraju i prakse žrtvovanja bikova, volova, kokoši te drugi oblici žrtvovanja iz kasnijih razdoblja. Autor smatra da žrečevi nisu bili u potpunosti izdvojeni u poseban stalež profesionaliziran svojim znanjima i praksama jer ih je u tome zaustavilo pokršćavanje, da su u trenutku pokršćavanja Hrvata svete pjesme znali u pravilu svi ljudi zajednice, te su se po pokršćavanju njihovih elementi ukorporirali u kršćanske pjesme i običaje. Poglavlje se zaključuje pregledom sačuvanih podataka o žrečevima, volhovima i drugim svećenicima slavenske stare vjere u različitim slavenskih grana i naroda. Četvrto, peto i šesto poglavlje, "Bogovi suprotnici", "Gazdarica Perunova dvora" i "Sveta svadba Perunove djece" ustvari su sinteze originalne Kati-

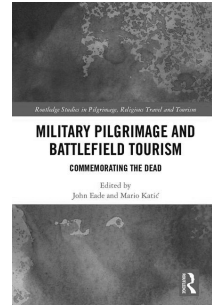
čičeve trilogije, ispričani pojedini dijelovi mitskoga narativa mnogo jednostavnije, samo u dužini poglavlja, kroz kraće preglede. U četvrtom poglavlju govori se o Perunu i Velesu, dva glavna božanstva Svijeta prema slavenskom mitu, nebu i zemlji, gromovniku i zmiji, čija interakcija čini naš svijet takvim kakav jest. U petom poglavlju govori se o božici Mokoš, njihovom božanskom trećem članu koji je kao Velika Majka izvor svega u prirodi. Šesto poglavlje pak prati kolo godine u slavenskom kultu plodnosti kroz rekonstrukciju mita o cikličkom životu božanstva Jarila, sina Peruna i Mokoši, posinka Velesova, čiji je život personifikacija godišnjih doba u prirodi, plodnosti i rodnosti, a koji se na vrhuncu godine, o ljeto, ženi svojom sestrom Moranom, u svetome braku neba i zemlje, tako osiguravajući plodnost i rodnost svemu svijetu. Ova tri poglavlja ključna su za novog čitatelja Katičićevih rekonstrukcija, jer na mnogo manjem prostoru i mnogo jednostavnije analiziraju mitološki narativ rekonstruiran Katičićevom metodom, no što li je to slučaj s ostalim knjigama gdje svaki od ova tri dijela ima svoju knjigu i dubinske analize slavenskih tekstova na mnogim jezicima, kako bi se mogli izvući zaključci s pokušajima rekonstrukcije svetih tekstova stare slavenske vjere. Upravo zbog njih, ali i uvodnih poglavlja, o vjeri, svetosti, žrecu i žrtvi koja daju uvodni kontekst, ova je knjiga ključna za današnje razumijevanje stare slavenske i hrvatske vjere i na širim razinama od onih užih akademskih krugova. U posljednjem poglavlju ove knjige, "Osvrt unatrag", Katičić dotiče i ostala brojna božanstva različitih slavenskih grana i naroda, a kojima se nije bavio, poput Svaroga, Dajboga, Triglava, Troglava, Vesne i drugih, no sve njih ustvari smatra epiklezama jednoga od velikih bogova o kojima je govorio u knjigama iz serije *Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. U tom poglavlju autor donosi i kraće zaključke o značenju brojeva i boja u slavenskom mitu, te razmatra koliko je stara vjera okrenuta ustvari ovostranom, za razliku od kršćanstva, koje je okrenuto onostranom. Na samome kraju poglavlja, Katičić se vraća Antunu Mihanoviću s početka knjige donoseći zaključak kako je Mihanović imao pravo usuditi se započeti putovanje u rekonstrukciju stare slavenske vjere, uzbudljivo putovanje koje će trajati sljedeće stoljeće i pol, uz napore nekoliko generacija znanstvenika, a traje i danas. No, možemo reći, s knjigama akademika Radoslava Katičića, mnogo osvjetljenijim putem.

Promocija ove knjige bila je i sama događaj za sebe. Održana je 29. studenoga 2017. u velikoj dvorani Matice hrvatske u Zagrebu, a knjigu su predstavili redom sâm autor akademik Radoslav Katičić putem video poziva projiciranog na platno iz Beča, urednik knjige i sin akademika Katičića Natko Katičić, predstavnik suizdavača Ibis grafike Krešimir Krnic i recenzenti akademik Mislav Ježić, prof. emeritus dr. sc. Vitomir Belaj i prof. dr. sc. Stipe Botica. Akademik Katičić je pozdravljajući prisutne zaključio je da je ovom knjigom njegov veliki posao završen i da je iznimno sretan što mu je bilo dano da ga završi te da ostavlja buduća istraživanja na ovim temeljima novim generacijama znanstvenika. Prije svega, zahvalio je pokojnom dr. sc. Tomi Vinščaku, jednom od glavnih inicijatora ove serije i uredniku prvih triju knjiga iz ciklusa na energiji i trudu kojima je raspirio istraživačku vatru za ovu temu kod akademika Katičića i vozio ga godinama različitim hrvatskim lokacijama. Također je zahvalio svome sinu Natku, uredniku ove posljednje knjige, koji je s njim protekle dvije godine zajedno pisao, pomažući mu zbog bolesti, stvarajući knjigu rečenicu po rečenicu, iz dana u dan, promišljajući o napisano.

Jedno veliko razdoblje je završeno. Trideset godina akademikova bavljenja starom vjerom i deset godina u kojima je ovih pet knjiga izašlo, iznimno su važan doprinos hrvatskoj znanosti i kulturi. Akademikovo djelo je ovom knjigom zaokruženo i čini sjajan temelj za nove generacije koje će dalje svojim radom nastaviti proučavati značajan dio onoga što smo i tko smo bili, ali i što još uvijek dijelom jesmo kroz prežitke starih ideja i koncepata. Svakako mislim da svih pet knjiga moraju čim prije biti prevedene barem na engleski jezik, da bi mogle biti čitane i izvan hrvatskog govornog područja i da bi njihove spoznaje mogle postati poznatije svjetskoj akademskoj zajednici.

Deniver Vukelić

Military Pilgrimage and Battlefield Tourism. Commemorating the Dead, ur. John Eade i Mario Katić,
Routledge, London, New York 2018.,
164 str.

Zbornik radova o vojnim hodočašćima nije nastao kao simpozijski rezultat, već je urednički par probudio ranije introspekcije bliskih tema na otprilice neobrađivanoj zborničkoj temi, pozivajući autore i birajući prinose s raznih strana svijeta i iz različitih aspekata. U postignutom suradničkom sastavu naknadni je skup pomogao u profiliranju izdanja, a potonja se komunikacija razabire iz brojnih međureferenciranja. Ovakvo uredničko poliranje jasno je i po potankom kazalu kakvo je u zbornicima rijetko (str. 157–164).

Tema je izvrsno pogodena. Iz federalne se vojske sjećam autoritativnih naredbi prije uniformiranih gradskih izlazaka kako petokraka ne smije dospjeti pod križ ili polumjesec, tako da je kasniji prizor stražara pred odloženim strojnicama postrojbe u posjeti Pečkoj patrijaršiji 1989. godine – nezamisliv pred npr. Gazi Husrev-begovom džamijom ili porečkom Eufrazijanom – simbolički najavljivao nadolazeće ratove. Dvadeseto stoljeće je iznjedrilo oblike kulta kakvi prije nisu postojali, s istraživačkim motivima u širokom izboru. Kad je britanska vlada nakon industrijaliziranog sijanja smrti u Prvom svjetskom ratu odlučila kako nijedni tjelesni ostatci neće biti vraćeni u domovinu doli jednog neznanog junaka, u domovini je ustanovljena nova vrsta šovanja a na francuskim i belgijskim grobljima stvoren niz odredišta ceremonijalnih pohoda. Preuzeti obrazac se iscrpio nakon Vijetnamskog rata jer je DNK-analizom postalo moguće identificirati i takve tjelesne ostatke. Iz tako izdašnog teatra masovno diseminiranih značenja domaći će se čitatelj prisjetiti i simboličkog priopćavanja federalne vojske kako si je zamijenila naredbodavca, pred TV-kamerama polažući vijenac na grob neznanog junaka na Avali ožujka 1990. godine u generalšapskom izaslanstvu iza republičkog umjesto saveznog vrhovnog zapovjednika.

U tako izdašno vrelo je jedan od urednika, John Eade, zgrabio analizom vojnih hodočašća u Lourdes (str. 15–33). Senzibiliziran i svojim hrvatskim istraživanjima opću je karakterizaciju događaja obogatio i posebnim osvrtom na masovna sudjelovanja hrvatskih hodočasnika koji su svojom masovnošću u pojedinim godinama dominirali okupljanjem. Hodočašće gubi obilježja privatnog pothvata a poprima crte državnog projekta jer je prijevoz hodočasnika organiziran od vojske, preslikavajući se i na novoustanovljeno vojno hodočašće u Mariji Bistrici. Državni izlasci na međunarodno svjetlo opisani su i ukrajinskim primjerom izlaska iz ruske sjene, uključivo i s blagoslovom Ukrajinske pravoslavne crkve (str. 26).

Sličan je izlazak iz sjene, onaj kanadski lišen britanskog nazivnika, središnja motivacija sve većeg sudjelovanja kanadskih vojnika u tzv. Nijmegenskom maršu, sto milja dugom ljetnom pješaćenju između povijesnih bojišta Prvog i Drugog svjetskog rata i povezanih vojnih groblja koji je nastao iz vježbi belgijske vojske s početka 20. stoljeća (str. 67–81). Autor je vojni kapelan M. Peterson koji je članak napisao po opažanjima i svjedočanstvima iz vlastitih sudjelovanja. U povorci na uvriježeni datum danas uopće sudjeluje deset puta više civila od vojnika.

S takva dva pristupa zahvalno je usporediti i članak Biljane Sikimić o KFOR-ovom hodočašću u Letnicu (str. 51–65). Grupni odlasci vojnika različitih vojski iz UN-ove mirovne misije na Ko-

sovu na svetkovinu Gospe Letničke započeli su 2005. i već do 2010. godine uključili čak deset tisuća sudionika. Hrvatska provenijencija te sićušne zajednice s kosovsko-makedonske granice pri tome ne igra značajniju ulogu, čak ni za hrvatske sudionike mirovne misije. Posebna je pažnja pridana neuobičajenom izaslanstvu te mirovne misije, sazdanom oko letničkog hodočašća, u Lourdes. Autorica uočava kako su 2007. godine među svim paradnim uniformama jedino hodočasnici KFOR-a bili prisutni u maskirnim, bojnim odorama (str. 61). Istraživačko koncentriranje na značenja novoustanovljene zajednice zanimljivo je i nepovezivanjem domaćih vojnika, poput kosovarskih ili hrvatskih porijeklom iz Letnice, u neki od brojnih aspekata javnih događaja.

Posebno vrijedan dodatak ovakvim rakursima je i analiza insceniranih oživljavanja sudjelovanja poljske vojske u bitkama na Monte Cassinu i Arnhemu, u rasponu od kostimiranih logorovanja *in situ* do glumljenih bitaka (K. Baraniecka-Olszewska, str. 125–146, v. str. 143). Sudionici se duhovno “vraćaju kući”, s vršnim iskustvima poput dodirivanja rođakovog prezimena na ploči vojnog groblja (str. 132, 137). Iako pomno upućeni u povijest, pri susretu s veteranima izostaje eventualni interes za faktičku događajnicu ili osobna iskustva kakva mogu poslužiti za buduća uprizorenja. Događaj je sazdan po emocionalnom reperu unutar kakvog se nacionalna povijest uči sentimentom.

Među europske primjere pripada i prinos drugog urednika, Marija Katića, o vojnom hodočašću na ruševine srednjovjekovne utvrde Bobovac u srednjoj Bosni (str. 85–99). “Molitveni pohod” je započet 2002. godine i vremenom sve jače ističe hrvatska obilježja unutar dijeljene bošnjačko-hrvatske federalne jedinice Bosne i Hercegovine, uključivo do sudjelovanja Počasno-zaštitne bojne Hrvatske vojske u ceremonijalu koji prati rimokatoličko bogoslužje.

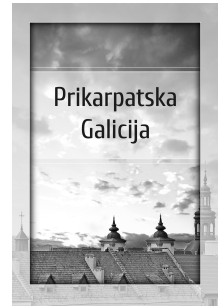
Jedan od dva izvaneuropska terena je tamilski (str. 101–125), odakle su Bastin i de Silva posvjedočili spomeničku baštinu pobune koja je nakon vojnog poraza 2009. godine poravnata bagerima i svoj komemorativni život internetski nastavila među iseljenim Tamilima (str. 117). Simbolički istaknuto bojište žurno je uređeno za masovna posjećivanja, s nizom simboličkih prilagodbi i performativnih artikulacija. S druge strane, država je uklonila i spomenik žrtvama terorista iz većinske populacije. Uklanjanjima s oba kraja opovrgavanja službenog narativa rata i pokoravanja odmetnutog dijela zemlje naglašena su kulturna sredstva iskazivanja i potvrđivanja društvene moći.

Preostali izvaneuropski primjer tiče se civilne inicijative posjećivanja nekadašnjih britanskih ratnih zarobljenika – prisilnih rudara na licu mjesta svojih ratnih patnji i lokalnog groblja svojih suboraca (str. 35–50). Autorica je psihologinja koja je pratila napore Keiko Holmes i njenog pokreta “Agape” na utiranju puteva međunacionalnog razumijevanja. Od 1992. živući su veterani, a potom i njihovi potomci i drugi sudionici, organizirano posjećivali mjesto svojeg zatočenja i posvjedočili groblje uredno preseljeno i održavano nakon promjena s rudnikom i otvaranja lokalnog muzeja. “Momci iz Iruke” su takvim putovanjima i uzvratnim domaćinstvima stvorili svojevršno hodočašće. U takvim su svečanostima mještani dijelili kolektivna iskustva ratnodobnih trpljenja. Japanski veterani nisu sudjelovali, a brojnim se usporedbama može priključiti i razmatranje zašto izostaju slični korejsko-japanski ili kinesko-japanski pomirbeni susreti.

Objedinjavajući karakter uvoda (Eade i Katić, str. 1–12) i pogovora (Hayden, str. 149–155) pomaže u lakom korištenju zbornika, prvi s kratkim pregledom historijata relevantnih istraživanja i razgraničavanjem uključenih tema, a potomji uvođenjem američke perspektive i poentiranjem “svjetovnih svetinja”. Prinosi su razdijeljeni u dva logična dijela, o komemoracijama i pomirbi te o turizmu povijesnih bojišta i prepircima prezentacijama. Zbornik radova može dobro poslužiti u visokoškolskoj nastavi posvećenoj značenjima religije i baštine, svakako i kao kvalitetno istraživačko uporište za razumijevanje i tumačenje niza zbivanja osvanulih u društvenim raspravama i prijedporima nakon jugoslavenskih ratova 1990-ih godina.

Jadran Kale

Biblioteka Ucrainiana Croatica,
Katedra za ukrajinski jezik i književnost
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u
Zagrebu

Povijesni razvoj Ukrajine predstavlja interes i za hrvatsku znanost nizom aktualnih problema – od etnogenetskih procesa do suvremenih društvenih, etnopolitičkih i drugih poredbi. S ciljem predočavanja različitih aspekata poredbenih istraživanja, na Katedri za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2008. godine pokrenut je projekt zamišljen kao svojevrсни “put kroz Ukrajinu”. Njegov inicijator i urednik, dr. sc. Jevgenij Paščenko, tadašnji predstojnik Katedre, zamislio je projekt s ciljem predstavljanja ukrajinskih regija kroz prijevod tekstova značajnih autora, znanstvenika i sveučilišnih profesora iz Ukrajine, ali i drugih zemalja, na hrvatski. Pokrenuta je edicija *Ucrainiana Croatica* u kojoj su predočene teme važne za shvaćanje ukrajinske problematike, a koje predstavljaju interes hrvatskoj znanosti. Prijevod ostvaruju studenti diplomskoga studija ukrajinistike, prevoditeljsko-kulturološki smjer.

Prva knjiga je bila posvećena obilježavanju 75. godišnjice tragičnog događaja u povijesti Ukrajine – istrebljenja seljaštva putem ciljano organizirane gladi u crnicom najbogatijoj zemlji svijeta što je poznato pod nazivom Gladomor/Голодомор – *Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini 1932–1933. Голодомор /Gladomor*, ur. Jevgenij Paščenko, Zagreb: Udruga Hrvatsko-ukrajinska suradnja (HORUS), 2008.

Knjiga donosi prijevode tekstova znanstvenika, pisaca, političara, novinara te usmena svjedočenja, ne samo iz Ukrajine već i drugih zemalja, a koja prikazuju opsegom žrtava nevideni zločin istrebljenja seljaštva što je dovelo do teških ljudskih gubitaka širom Ukrajine pod Sovjetima i što se tragično odrazilo na tradicijsku kulturu tog naroda.¹

U narednim izdanjima edicije predočen je široki spektar ukrajinske kulture, povijesti, književnosti u kojem je nazočna i tradicionalna kultura.

Put kroz Ukrajinu ostvaruje se u geografskom redosljedu zamišljenoga putovanja gdje je prva knjiga *Zakarpats'ka Ukrajina*, podnaslov koje *Povijest – tradicija – identitet* govori o sadržaju u kojem je dosta široko prikazan bogati etnološki korpus – prevedenim radovima istaknutih ukrajinskih znanstvenika – *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. Prijevod s ukrajinskog (prir. Jevgenij Paščenko), Biblioteka *Ucrainiana Croatica*, knj. 10. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, 2013. Kroz pet poglavlja: “Ime, prostor, tradicija”; “Iz povijesti: Karpats'ka Ukrajina”; “Identitet”; “Jezik”; “Od Zakarpattja do Podunavlja” pružen je opširan i detaljan prikaz regije s kojom je povezan i hrvatski prostor. Knjiga rasvjetljava i pitanje takozvanog *političkog rusinstva*, tipološki srodnog problemu političkog manipuliranja položajem Bunjevaca i Šokaca u Vojvodini, čime je ukrajinska paralela dobila poseban značaj. Tekstovi ukrajinskih te inih znanstvenika objašnjavaju nastanak imena Rusyn, Rus', R/rus'ki te njihovu povijesnu i etničku pripadnost stanovništvu srednjovjekovne kijevske

¹ Više o tome: Jevgenij Paščenko. “Folklor i politika: Iz ukrajinskog povijesnog gledišta”. *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*. Zagreb, 2007, 44/2: 207–229.

državnosti. Prikazana je kultura regije Zakarpattja koja se nalazi zapadno od Lavova, oslikani su migracijski procesi tamošnjeg stanovništva od sredine 18. stoljeća i njihov opstanak u okvirima Austro-Ugarske Monarhije, dakle i u Hrvatskoj.

Knjiga prvi put predstavlja stav ukrajinske znanosti prema političkom manipuliranju nazivom Rusyn (ukr.), tj. Rusin (hrv.) i prikazuje niz razdoblja etničke integracije doseljenika iz zakarpatske Ukrajine u hrvatski prostor. Zanimanje za rad hrvatske ukrajinistike potvrđuje se 2017. ponovnim izdanjem knjige potpomognutim od strane Rusina u Vojvodini.²

Sljedeća knjiga nastavlja put upoznavanjem čitatelja s tradicionalnom kulturom ukrajinskih Karpata – *Ukrajinski Karpati. Etnogeneza-arheologija-etnologija*. Prijevod s ukrajinskog (prir. Jevgenij Paščenko).³ Prevedeni tekstovi pripadaju eminentnim ukrajinskim etnoložima, arheoložima, antropoložima i drugim znanstvenicima, ponajprije suradnicima iz Lavova s Instituta za etnologiju Nacionalne akademije znanosti Ukrajine. Ovi tekstovi pružaju sjajan uvid u bogatu tradiciju regije. Objavljeni radovi predstavljaju značajan izvor za hrvatske istraživače tradicijske kulture kao građa za komparativno sagledavanje.

Spuštanje s Karpata vodi prema Galiciji kojoj su posvećene naredne knjige iz edicije koje čitatelja upoznaju s tom regijom, prvenstveno s njenim središtem, gradom Lavovom/L'vivom,⁴ a zatim s gradom Ivano-Frankiv'skom kao središtem Prikarpatja. Prevedeni radovi daju predodžbu o području s kojim je povezano i stvaralaštvo Miroslava Krležu u godinama Prvoga svjetskoga rata, što potvrđuju i tamo pronađena groblja poginulih vojnika iz Hrvatske.⁵ Galicija, pokrajina Ukrajine, zemlje koja povijesno i kulturološki ima mnoge dodirne točke s Hrvatskom, još uvijek je svojevrsna nepoznanica u našoj kritičkoj svijesti. Iako pojam postoji u fundusu hrvatskog jezika, on je nedovoljno konkretiziran, sadržaj informacija koje ga okružuju je često manjkav i pod utjecajem raznih ideoloških i političkih modela te se upravo iz tog razloga javlja snažna potreba pojam Galicije razjasniti, konkretizirati i približiti hrvatskom čitatelju. Jedini valjan način pristupanja ovome problemu je sistematično pojasniti što je to Galicija, što taj pojam nosi kao podtekst te pokušati pobuditi znanstvenu znatiželju i misao o Ukrajini u hrvatskog čitatelja, kao i potaknuti znanstvenu uzajamnost Ukrajine i Hrvatske u osvjetljivanju zajedničke tematike.

Cilj ovih zbornika, koje je priredio profesor Jevgenij Paščenko, je demistifikacija, pojašnjenje povijesno-kulturnog konteksta navedenih ukrajinskih pokrajina, pa tako i Galicije, kroz tematske blokove vezane uz povijest, kulturu, crkvu, migracijska kretanja, arheologiju, etnologiju. Svrha ovakvoga, interdisciplinarnoga, pristupa temi je prvenstveno razjasniti sve nedoumice vezane uz određenu pokrajinu te pobuditi znanstvenu znatiželju, upućujući kritičku misao prema plodnom tlu ukrajinske teme. Galicija, iako hrvatskom uhu poznat pojam iz Krležinih djela, prisutnih u obaveznoj lektiri, do danas ostaje takoreći nerazjašnjen kod naših čitatelja, a pomalo pada i u zaborav. Kao područje sukoba za vrijeme svjetskih ratova, plodna galicijska zemlja natopljena je između ostaloga i hrvatskom krvlju. Upravo područje Galicije izrodilo je mnoge različite, suprotstavljene ideje, kako o podjeli tako i o ujedinjenju. Ta pokrajina krije mnoge činjenice

² *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet*. Zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga), prir. Jevgenij Paščenko, Novi Sad: Savez Rusina Ukrajinaca Srbije, 2017., 420. str.

³ Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Biblioteka *Ucrainiana Croatica*, knj. 11. Zagreb, 2014., 560 str. Prijevod su ostvarili studenti diplomskoga studija, prevoditeljsko-kulturološki smjer.

⁴ *Ukrajinska Galicija*. Prijevodi s ukrajinskog, prir. Jevgenij Paščenko, Biblioteka *Ucrainiana Croatica*, knj. 12. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2015., 580 str.

⁵ Više o tome: Jevgenij Paščenko, *Hrvatski grobovi 1914–1918. Karpati, Galicija, Bukovina*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2016., 210 str.

o povijesnoj povezanosti Ukrajine i Hrvatske, duboko je ukorijenjena u imaginariju europskih kultura i književnosti, a opet obavijena gustom maglom različitih predodžbi, tako bliska, a tako daleka, gotovo poput nekakvog mitskog stvorenja, te kao takva zove istraživača da je поближе upozna.

Ukrajinska Galicija zamišljena je kao kolektivna monografija koja želi razjasniti informacijski labirint stvoren oko pojma ukrajinske Galicije, približiti ga hrvatskoj znanstvenoj publici te ga konkretizirati. U ispunjenju svoga zadatka, zbornik obuhvaća velik vremenski opseg, krećući od srednjeg vijeka, to jest od formiranja Galyc'ko – Volyns'ke državne tvorevine u 12. stoljeću, prateći razvoj toga područja, smještajući ga u kulturno-politički kontekst sve do danas.

Kroz pet poglavlja, zbornik obuhvaća širok dijapazon tema, od upoznavanja s formiranjem srednjovjekovne državnosti i povijesti grada L'viva, preko sudbine ukrajinske grkokatoličke crkve u Galiciji, nastavlja dajući osvrt na književno stvaralaštvo stavljajući ga u širi političko-kulturni kontekst, s namjerom da se prikaže intelektualni život Galicije, povezan s utvrđivanjem nacionalnosti u vrijeme Habsburške Monarhije kako bi u četvrtom poglavlju ponudio osvrt na vrlo značajne hrvatsko-ukrajinske paralele i dao prikaz ukrajinske emigracije te završio traumatičnim svjedočanstvima iz vremena Prvog i Drugog svjetskog rata, kao i iz vremena totalitarnih režima nakon njih.

Nakon uvodne riječi Jevgenija Paščenka, koji govori o važnosti predočavanja samog pojma Galicija kod naših recipijenata, slijedi tekst u kojem nas Jaroslav Isajevyč, povjesničar i član Nacionalne akademije znanosti Ukrajine, upoznaje s ukrajinskom Ćalyčynom, smještajući je u sociokulturni kontekst. Knjiga je podijeljena prema tematsko-kronološkom principu, pa prvo poglavlje čine radovi posvećeni srednjovjekovnoj Galiciji. Zbornik nudi dobru građu za popunjavanje manjka predodžbi o pojmu Galicije, ali i same Ukrajine. Prikazana je sudbina ukrajinske grko-katoličke crkve i njene veze s hrvatskim prostorom. Značajan dio je posvećen kontekstu stvaralaštva istaknutog ukrajinskog pisca Ivana Franka, a nacionalni kolorit polietničke regije je posebno zanimljiv za proučavanje *etnoantropologije*. Poglavlje "Na putovima prema Hrvatskoj" prikazuje drugi val migracijskih procesa kada su krajem 19. i početkom 20. stoljeća Rusyni-Ukrajinci krenuli od Galicije prema našim prostorima, što je predočeno prijevodima radova talijanskoga autora ukrajinskog podrijetla Rumjanceva. Završno poglavlje je posvećeno prvoj polovici 20. stoljeća s prikazom političkih događaja, po mnogočemu srodnim onima u Hrvatskoj, između ostaloga – poredbom djelovanja nacionalnih formacija antikomunističkih usmjerenja. Posebice zanimljiv je prikaz sudbine Stepana Bandere kao nacionalnoga lidera u otporu staljinizmu i nacizmu.

Konkretizirajući osnovne pojmove vezane za promatranu pokrajinu, urednik nudi čitateljima mogućnost propitivanja razvoja, aktualnosti tema, kulturnih, književnih i drugih veza Ukrajine i Hrvatske. Zbornik predstavlja i vrlo čitljiv tekst kulturno-povijesnog karaktera namijenjen i široj javnosti.

Knjiga 14. edicije *Ucrainiana Croatica* nastavlja prikaz regije naslovom *Prikarpataska Galicija*, izdanjem kojim prikazuje Prykarparttja, odnosno regiju vezanu za grad Ivano-Frankivs'k, nekadašnji Stanyslav.⁶ Između ostaloga, ovo izdanje zanimljivo je i time da pruža mogućnost upoznavanja prostora na kojem su u Velikom ratu prebivali hrvatski domobrani. Komponirana je u kronološkoj dosljednosti – prikazom povijesnih razdoblja od arheoloških starina, preko srednjovjekovnoga Galyča i nadalje. Poseban interes etnologima može predstavljati poglavlje

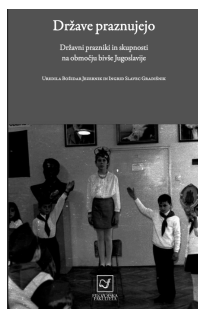
⁶ *Prikarpataska Galicija. Prijevodi s ukrajinskog*, ur. Jevgenij Paščenko, Tetyana Fuderer, Knjižnica Ucrainiana Croatica, 14. Zagreb, Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2017., 300 str.

koje prikazuje etničku raznolikost regije s prikazom pučke tradicije. Značajan dio knjige posvećen je istaknutom predstavniku ukrajinskog ekspresionizma Vasylju Stefanyku, koji je stilski, tematski i idejno blizak hrvatskom ekspresionizmu, što daje mogućnost i naglašava potrebu poredbenog istraživanja. Pažnja je pridana i modernističkim tendencijama u ukrajinskoj književnosti, te na taj način period modernizma, koji valja promotriti u poredbi s modernizmom na hrvatskom prostoru, zatvara ovaj zbornik.

Prema najavama, u pripremi je zbornik prijevoda znanstvenih radova s prikazom regije Bukovina i knjige koja donosi suvremena istraživanja kamenitih reljefa u Karpatima s tragovima sakraliziranja.

Edicija *Ucrainiana Croatica* plod je velikog rada i iznimnog truda studenata zagrebačke ukrajinstike koji ostvaruju prijevode u okviru kolegija Jevgenija Paščenka. Od prve knjige objavljene 2008. do naredne, 2018., kada se obilježava 20. godišnjica osnutka zagrebačke ukrajinstike, deset godina biblioteke *Ucrainiana Croatica* predstavlja značajan doprinos slavistici. Priređene knjige svoj cilj izvrsno ispunjavaju te zaslužuju pažnju svakog čitatelja kod kojeg će sasvim sigurno p(r)obuditi svijest o postojanju bliske Ukrajine, te rastjerati svu informativnu maglu obavijenu oko tog pojma uhu veoma bliskoga, a sadržajno – sve do ovih zbornika, počesto – vrlo nejasnog. Važnost predstavljenih zbornika, kao i cijele serije *Ucrainiana Croatica* je za hrvatsko razmišljanje o Ukrajini od neprocjenjive važnosti, a inkluzijom studentskog sudjelovanja u produkciju znanstvene riječi o Ukrajini, Katedra ukrajinskog jezika i književnosti se pokazuje kao ishodišna točka osvjetljivanja ukrajinske problematike u Hrvatskoj.

Josip Ralašić

Države praznujejo. Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije, ur. Božidar Jezernik i Ingrid Slavec Gradišnik, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2017., 316 str.

Dvije godine po okončanju projekta namijenjenog istraživanju praznika i oblikovanja zajednice u Sloveniji, nakon što su već objavljena dva zbornika tematski vezana uz obilježavanja praznika na slovenskom prostoru, urednički dvojac Božidar Jezernik (Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani) i Ingrid Slavec Gradišnik (Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU) u trećoj monografiji sličnog tipa, pod naslovom *Države praznujejo: državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije*, okuplja radove istraživačica i istraživača iz Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Bugarske i Norveške. Ovom je knjigom, dakle, interes za proučavanje praznika proširen na više država te se nudi komparativni uvid u fenomen koji je već dulje vrijeme intrigantan društvenim i

humanističkim znanostima u zemljama koje su nekoć sačinjavale Jugoslaviju pa dijele neku zajedničku prošlost.

Samim time, među njima postoje poveznice, baš kao i razdjelnice, te je i povijesno i kulturno, a i politički uvjetovano da pojedini datumi budu na određenim prostorima, odnosno unutar određenih zajednica simbolički važniji od drugih. Katkad se to može protumačiti i kao konstruiranje (nacionalnog) identiteta putem označavanja razlike. S jedne strane pažnju privlače službeni kalendari praznika zajedno s politikama njihova osmišljavanja i mijenjanja, a s druge sami pojedini praznici, kako se doživljavaju i slave među ljudima.

S namjerom da se knjigom predstave produkcija i recepcija praznika te ukaže na njihov komplementaran međuodnos, zbornik je koncipiran dvodijelno. Prva, kraća cjelina imenovana je "Državni praznični koledarji", a druga, dulja, nosi naslov "Praznici". Kao svojevrsan uvod u problematiku funkcionira tekst Ingrid Slavec Gradišnik "O koledarjih, praznicima i praznovanijih", koji prethodi spomenutim dvjema cjelinama, a u svom završnom dijelu ih i najavljuje te raščlanjuje na pojedinačne tekstualne doprinose. U njemu je naime naglašena povezanost fenomena proslave praznika s političkim ritualima i s pitanjem ustrojstva zajednica. Ujedno je uspostavljena distinkcija između državnih praznika i vjerskih blagdana te istaknuta potreba za dijakronijskim sagledavanjem teme koje zadire i u 19. stoljeće. Svi su ti aspekti adresirani i razrađeni u dvanaest priloga koji za njim slijede.

Iako je uvodnik sam po sebi informativan i konkretan, dakle primjeren ovakvom tipu knjige, uzimajući u obzir naglaske tog uvodnog članka pojedini fragmenti radova koje zbornik donosi doimaju se previranijima po sličnom teorijskom gradivu. Koliko god to s jedne strane upućivalo na stanovitu istrošenost epistemološke podloge za proučavanje prazničnih rituala u svjetlu politika i praksi s nacionalističkim predznakom, s druge strane ima itekako smisla da su teorija Paula Connerton-a o tome kako se društva sjećaju, ona Michaela Billiga o banalnom nacionalizmu ili pak radovi Dunje Rihtman Auguštin iz domene političke antropologije a na temu socijalističkih praznika i tradicija važni oslonci više tekstova u zborniku ovakve tematike.

Među četiri priloga iz prve cjeline zbornika, koji imaju intenciju pružanja potpunijeg ili selektivnijeg pregleda prazničnih kalendara na nivou pojedine države (Srbija, Hrvatska, Crna Gora i Slovenija), malčice zavarava naslov onoga hrvatskih autorica Nevene Škrbić Alempijević i Kristine Uzelac "Mijene državnih kalendara u Hrvatskoj" jer taj prilog žanrovski odudara od kakva neutralna sveobuhvatna pregleda. Premda on na temelju više odabranih primjera pruža širi uvid u korelaciju između (mijena) vladajućih političkih poredaka i promjena odnosno preoznačavanja pojedinih datuma u državnim kalendarima u Hrvatskoj, izborom fotografija te količinom teksta posvećenom proslavama Dana državnosti te Dana pobjede i domovinske zahvalnosti, odnosno Dana branitelja u Kninu ti se praznici i taj lokalitet predstavljaju kao po mnogočemu istraživački najstimulativniji fenomen, vezan dakako uz recentnu hrvatsku povijest. U kontekstu ideje rada da se ne zastane na evidentiranju političkog ritmiziranja i ustrojavanja vremena kroz promjene u kalendarima praznika u daljoj i bližoj hrvatskoj povijesti, već da se analitički razmotri gdje i kako pri samim proslavama politički rituali potiskuju folklorne aspekte u drugi plan, interpretacijska je pozornost posvećena "sinergiji pučkog (Čavoglave) i državno-protokolarnog (Knin)". Na tragu naznačene važnosti misnog slavlja u sklopu kninske proslave praznika, a u skladu s iznesenom opaskom općenite naravi da su "vladajuće strukture" u prilici implementirati "vlastite interpretacije povijesti kroz konstruiranje poželjnih agendi službenih javnih događanja", možda se na kninskom primjeru moglo još jasnije artikulirati organizacijsko-pokretačku ulogu Crkve, u Hrvatskoj razvidnu i u drugim sferama društvenog i političkog života.

U drugoj cjelini zbornika glavnina se tekstova bez puno okolišanja usredotočuje na postavljanje problema i kritičku analizu konkretnijih praksi i politika, a jedan od takvih je i prilog Ines

Price “Hristos se rodi”: pravoslavni Božić u hrvatskom političkom prostoru”. U njemu se preko “male priče” o tome kako predstavnici državne vlasti pravoslavnim vjernicima u Hrvatskoj čestitaju Božić otvara rasprava o širim značenjima takvih političkih demonstracija tolerancije i korektnosti – o društvenim učincima politizacije religijskih sadržaja, odnosno o procesu desekularizacije u postsocijalističkom političkom polju. Premreženost tog teksta citatima i referencama na različite medijske izvore, posebno u dijelu u kojem autorica evocira uključenost važnih političkih aktera poput Ive Sanadera, Milorada Pupovca i Milana Bandića u političko-religiozni ritual slavljenja i čestitanja pravoslavnog Božića, pridonosi da ponuđena znanstvena analiza izbjegne bilo kakvo zapletanje u ideološke kontroverze.

Isto je, međutim, teže konstatirati za prilog Jake Repiča o ritualizaciji sjećanja na jugoslaven-sku komunističku revoluciju među Slovencima u Argentini. Odluka autora da središnji narativ članka o političkom djelovanju slovenske poratne dijaspore u Argentini, njihovom tamošnjem organiziranju prazničnih proslava u znak sjećanja na žrtve komunističkog nasilja, gradi oslanjajući se na tjednik *Svobodna Slovenija* kao glavni časopis dijaspore baš i nije išla u prilog posve objektivnom znanstvenom sagledavanju fenomena koji izaziva velike polemike u javnosti. I dok se Repič potrudio u svom tekstu što jasnije naznačiti glas istraživanih, problem ipak predstavlja njegovo ukazivanje na uloge i doprinose pojedinih poznatih književnika i drugih pripadnika kulturne elite aktivnih među slovenskom dijasporskom zajednicom u Argentini, konkretno to što izostaje autorova kritička distanca ili barem višestrana perspektiva evaluacije njihova djelovanja.

Baš kao što se i Repič u svom prilogu pozabavio temom koju dulje vrijeme izučava i o kojoj je već pisao, i članak Mateje Habinc o “ukidanju praznika i socijalističkom (ne)radničkom mentalitetu”, koji zatvara zbornik, uklapa se u kontinuitet njezinih istraživanja srodnih tema. Već otprije autoričin fokus nije samo na slovenskoj državnoj politici ukidanja praznika, koja se često ravna idejom smanjivanja broja neradnih dana u godini, dakle logikom štednje, nego je zanimaju i druge zemlje koje su sačinjavale Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Otuda se i u njezinu prilogu u zborniku otvara šira rasprava o socijalističkom (ne)radničkom mentalitetu, utemeljena i na hrvatskim iskustvima višednevnih slavljenja praznika.

Zanimanje pobuđuje i naslov članka Petera Simoniča – “Dan državnosti kot prizorišče političnega boja: oportunistem in praznovanja Janeza Janše” – jer je već iz njega razvidna intencija autora da analizi podvrgne političko djelovanje važnog protagonista na slovenskoj javnoj sceni. Dugotrajna politička karijera Janeza Janše, satkana od epizoda na vlasti i u opoziciji, ponudila je dovoljno empirijske i medijske građe za Simoniča da pod lupu stavi brojne proslave Dana državnosti u Sloveniji i pripadajuće im govore i performanse kojih je sam Janša nerijetko bio dionik. Autorov antropološki pristup liku i djelu Janeza Janše, usklađen sa suvremenim (trans) disciplinarnim strujanjima, demonstrira, između ostalog, da politička komunikacija nipošto nije tema kojom bi se ekskluzivno trebali baviti politolozi. Dapače, dobro bi došlo da se i u hrvatskoj humanističkoj produkciji ukaže kakav članak koji bi secirao (populizam) nekog od istaknutijih domaćih političara.

Kako je velika većina autorica i autora u zborniku etnološke i kulturno-antropološke struke, vrijedi izdvojiti rad povjesničara Adnana Jahića “Odnos Islamske vjerske zajednice prema obilježavanju dana sv. Save u školama monarhističke Jugoslavije (1918–1941)”. Premda je njegovo istraživanje, posve logično, oslonjeno najvećim dijelom na arhivsku građu, uvidima u to kako se povodom službenog praznika u prosvjetnim ustanovama prelamaju identitetski prijepori taj tekst dobro korespondira sa svim drugim prilozima koji nalaze povezanost između obilježavanja praznika i izgradnji identiteta zajednica na području bivše Jugoslavije.

O tome kako i zašto države obilježavaju i slave praznike, kako se time oživljava njihova prošlost, okrepljuju nacionalni osjećaji, ali istovremeno i izazivaju stanoviti prijepori i nelagode

među (ne)uključenim zajednicama i pojedincima, osim iz spomenutih tekstova, može se mnogo doznati i iz priloga Mladene Prelić “Državni praznici u Srbiji u istorijskoj i savremenoj perspektivi”, Lidije Vujačić “Transformacija praznika i praznovanja u Crnoj Gori – između socijalističke prošlosti i tranzicione stvarnosti”, Ingrid Slavec Gradišnik “Državni koledarji v času – slovenski primer”, Božidara Jezernika “Bajka o treh prepirljivih bratih”, Petka Hristova “Vidovden će stići i svatko će dobiti što zaslužuje: Vidovden i Sveti Vit u bugarskoj tradiciji” i Sveina Monneslanda “Življenje in smrt državnega praznika”.

Zbornik je kompozicijski dobro osmišljen, a za čitatelje je korisno što je opremljen kratkim sažecima na slovenskom i engleskom jeziku, kazalom imena i pojmova te temeljnim informacijama o autoricama i autorima priloga. Imajući u vidu sadržaj zbornika, razborita je i odluka urednika da prilozi, izuzev onoga norveškoga slavista Monneslanda koji je preveden, ostanu na jezicima na kojima su napisani.

Koliko god knjiga bila zaokružena, društveno relevantna tema poput ove ne može se nje me do kraja iscrpiti budući da se u zemljama na prostoru bivše Jugoslavije ne nazire skori kraj politikama prekrajanja (više)nacionalnih povijesti kroz reguliranje kalendara praznika i implementaciju novih sadržaja u stare tradicijske okvire. Nesumnjivo će stoga biti potrebe i za daljnjim znanstvenim interpretacijama tog fenomena, zasnovanima na novim primjerima, a zacijelo i oslonjenima na neke nove teorijske postavke i koncepte.

Ozren Biti

Ivan Čolović, Smrt na Kosovu polju,
Biblioteka XX vek, Beograd 2016.,
506 str.

U nakladi Biblioteke XX vek 2016. godine objavljena je knjiga njenog glavnog urednika Ivana Čolovića *Smrt na Kosovu polju*. Nakon *Rastanka s identitetom* (2014) Čolović nastavlja bitku s vjetrenjačama, odnosno ključnim ishodištima južnoslavenskog političkog, kulturnog, povijesnog, baštinskog, religijskog diskursa.

Čolović knjigu otvara “školski”, uvodnim poglavljem o ispreplitanju “istorije, tradicije i mita”, vješto baratajući složenim pojmovima nabijenim značenjem kojima se služimo svakodnevno, ali ih (gotovo) nikad ne promišljamo. U sljedeća se dva poglavlja (“Pogibija kneza Lazara” i “Prve priče o ubistvu sultana Murata”) govori o istoj sudbini dvojice najviših vojnih zapovjednika Kosovske bitke kako je ona viđena iz uobičajene srpske i osmanske vizure te se potom, u poglavljima koja slijede, daje pogled iz neposrednog susjedstva – onog *europskog*. “Priča sa zapadne strane” govori o poimanju značaja i ishoda bitke u državama i kraljevstvima

ranonovovjekovne Europe, a “Kosovska bitka u Dubrovniku” o reakcijama u neposrednom susjedstvu – Dubrovačkoj Republici. Nakon usmene epike na kojoj se većinom temelje prijašnja dva poglavlja, Čolović dalje nastavlja s historiografima u poglavlju “Kačić i Rajić: istoriografi slovenske prošlosti”. Iako je riječ o začecima jedne znanstvene discipline, ona i dalje itekako graniči s (usmenom) književnošću.

O neprestanoj reinterpetaciji spomenutog mita govori poglavlje “Novo značenje srpskog imena”, u kojem se na veoma zanimljivim primjerima tematizira kako se kosovski mit koristio i mijenjao prema potrebama pojedinca kroz 18. stoljeće. Taj je proces izgubio na snazi početkom 19. stoljeća izbijanjem dvaju ustanaka protiv Osmanlija u kojima se taj narativ nije probio u prvi plan, već su to mjesto dobili srpski srednjovjekovni vladari Stefan Prvovjenčani i Dušan Silni (poglavlje “Karađorđevi ustanici sećaju se Kosova”). Jedna od najpoznatijih inkorporacija kosovskog mita u književni tekst, a zatim i nacionalnu svijest, predstavlja *Gorski vijenac* Petra II. Petrovića Njegoša (“Crna Gora i ‘vjera Obilića’”). To je poglavlje, kao i nekoliko sljedećih, posvećeno analizi *pronalaženja* pravih izvora srpstva u krajevima koji su vjekovima živjeli pod Turcima i preslikavanja tog razdoblja na kulturno i političko stanje u promjenjivom 19. stoljeću.

Smatram kako je knjigu moguće podijeliti na dva dijela: u prvome je dijelu obrađena povijest tog narativa do 19. stoljeća, u drugom se govori o 20. i 21. stoljeću. Navedenu podjelu temeljim na nekoliko utisaka. Prvi dio govori o povijesti mita počevši od same bitke, odnosno od stvaranja prvih pisanih i usmenih sjećanja na nju i oblikovanja uokvirenog narativa s danas poznatim likovima. Velika većina tekstova o Kosovu pogled usmjeravaju daleko unatrag, u manje sporno i udaljeno razdoblje (južno)slavenske povijesti, o čemu se već dosta pisalo i ranije. Drugi dio obrađuje samo tri stoljeća. No, kako su to stoljeća o kojima imamo puno više podataka različite provenijencije, taj je dio knjige bogatiji od prethodnog. Tome usprkos, ta se razdoblja rijetko spominju prilikom govora o Kosovskoj bitci.

Poglavlje “Posle pet vekova” govori o promjeni u poimanju pojedinih likova, posebice Vuka Brankovića. Također, analizira obilježavanje 500. obljetnice bitke koja je do detalja isplanirana kao predstava u koju su uključeni svi, pa čak i kraljevska obitelj. Od pretežno srpskog narativa, kroz 19. i prvu polovicu 20. stoljeća kosovski se mit pokušao uspostaviti kao južnoslavenska baština. Zalaganjem pjesnika, političara i umjetnika kosovskim su se junacima spjevale nove pjesme nadahnute postojećima, izrađivali spomenici i slikale slike, vukle paralele s događajima u drugim južnoslavenskim državama sličnog značaja (poglavlja “Ka jugoslavenskom Kosovu”, “Vidovdanski hram”). Takav ujedinjeni napor pokazao je i svoje internacionalne rezultate: 1915. godine u engleskim je školama obilježen 28. lipanj kao Dan Kosova. Iako se nakon Prvog svjetskog rata poraz poistovjećivao s porazom na Kosovu, u poglavlju “Vidovdan Jugoslavije” Čolović pokazuje kako Kosovo nije izgubilo na važnosti. Centralna uloga pripala je obilježavanju Vidovdana, s kojim se povezuju ne samo kulturne nego i političke demonstracije moći. Izuzetno je zanimljiva analiza Prvog sokolskog sleta 1930. godine kroz koji su mladi sokolaši iz svih krajeva Jugoslavije, mnogi u narodnim nošnjama, inicirani u kosovski mit.

“Kosovski mit u Drugom svetskom ratu” svjedoči o punoj potentnosti tog narativa. Jednako su ga koristili “srpski nacisti” koji su predsjednika kvislinške vlade Milana Nedića poistovjećivali s Lazarom koji je ostao sa svojima za razliku od vlade koja je u izbjeglištvu u Londonu, kao i “četnička propaganda” koja se nije libila koristiti topoe kosovskog mita pišući o Draži Mihailoviću. Po završetku rata (“U komunističkoj Srbiji”) Titovi partizani pišu o Kosovu kao nečemu srpskom jer im se nije uklapalo u priču “svi različiti, a skupa”. Taj se diskurs mijenja 70-ih godina 20. stoljeća kada se počinje pisati o neadekvatnom tretmanu srpske nacionalne povijesti, uključujući i kosovski mit. Pritom se koriste primordijalne kategorije poput “nacionalnog bića” i “utemeljenja u svesti, biću i krvi”, što nailazi na otpor komunističke vlasti. Od službenog se

stava sredinom 1980-ih počeo udaljavati Slobodan Milošević, koji će se topoima iz kosovskog mita uspješno služiti u gradnji vlastite "karizmatičnosti" i uloge vođe kakvog srpski narod treba; Milošević kao "kosovski junak, Od Gazimestana do Srebrenice". Ti topoi nisu, začudo, nestali iz javnog diskursa ni nakon završetka ratnih zbivanja 1991.–1995. na području bivše Jugoslavije.

Dva posljednja poglavlja predstavljaju nagradu čitateljima koji su se probili kroz četiristo-tinjak stranica knjige. U preposljednjem poglavlju naslovljenom "Albanske verzije" Čolović govori o poimanju kosovskog mita iz vizure srpskog Drugog – Albanaca. "Od Gazimestana do Andrićgrada" završno je poglavlje u kojem se analiziraju manifestacije kosovskog narativa u posljednjih 26 godina (od 1990. do 2016.) u svim sferama života. Slijedi "Zaključak" u kojemu autor daje vlastiti pogled na budućnost kosovskog mita. Promatrajući kosovski mit u širem kontekstu nacionalne politike pamćenja i geopolitičkih okolnosti, Čolović pred političku elitu južnoslavenske regije postavlja dva moguća daljnja korištenja tog narativa: "postavlja se pitanje da li su one spremne da odnos prema prošlosti, nacionalnim historijama i mitovima, usklade sa projektom međusobnog približavanja i deheroizacije kolektivnih slika prošlosti ili će se radije priključiti onima koji u tom projektu vide pretnju za opstanak nacionalne nezavisnosti i kulturne individualnosti" (str. 464).

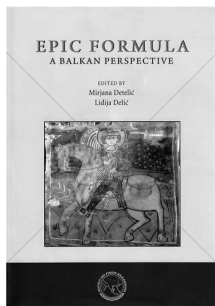
Velika je vrijednost ove knjige obimna građa na kojoj se temelji: Čolović se poslužio najstarijim tekstovima i narativima, književno-umjetničkim tekstovima, novinskim napisima i sve ih promatrao iz vizure suvremene kulturnoantropološke literature. S obzirom na to da se radi o povijesno udaljenoj temi, uobičajene etnološke metode terenskog rada i intervjua s kazivačima zapravo nema. No, "etnografija iz fotelje" o ovom slučaju metodološki odgovara multidisciplinarnom istraživanju kakvo mnogi zavijaju, a tek rijetki provode. Smjer u kojem se ovo istraživanje može nastaviti usporedba je s osmanskim, a kasnije turskim izvorima koja je ovdje izostala.

Zaključno, sljedeće se ideje nameću kao provodna nit cijele knjige:

1. Kosovo je neprestano prisutno u srpskoj (što se često može izjednačiti s jugoslavenskom) kulturnoj, političkoj, vjerskoj, arhitektonskoj svijesti. Nema povijesnog ni kulturnog razdoblja, uključujući i sadašnji trenutak, koje nije iznijelo svoj stav o Kosovu, bio on afirmativan ili negativan.
2. Kosovskom boju i junacima neprestano se podižu spomenici. Od same bitke nastaju tekstovi o njoj i bogata usmena predaja, a fizički je se evocira na realnim mjestima poput zadužbine srednjovjekovnih vladara ili naručenim spomenicima na samom mjestu bitke.
3. Sve što je nelogično ili što bi moglo biti dovedeno u pitanje u kosovskom narativu se prešućuje. To ne treba čuditi, s obzirom na narav političkog (javnog) narativa koji teži jasnoći i kontinuitetu bez previše detalja.

U vremenu u kojemu svjedočimo bujanju ekstremističkih (nacionalističkih, klerikalnih, ekonomskih) naracija, Čolović piše *Smrt na Kosovu polju* (2016) i, nešto prije, knjigu *Rastanak s identitetom* (2014), u kojima te iste narative minucioznim radom dekonstruira. Ovime se Čolović još jednom potvrđuje kao jedan od rijetkih znanstvenika koji i dalje u svojim radovima obrađuje cjelokupno južnoslavensko područje bez upadanja u stupicu nacionalističkog diskursa.

Janja Kovač

Epic Formula. A Balkan Perspective,
 ur. Mirjana Detelić i Lidija Delić,
 Institut za balkanske studije, Srpska
 akademija znanosti i umjetnosti,
 Beograd 2015., 254 str.

Epic formula: A Balkan Perspective zbornik je radova nastao na temelju balkanske i južnoslavenske kulturne raznolikosti, a usmjeren je na istraživanje epike i epskih formula karakterističnih za to područje. Urednice, Mirjana Detelić i Lidija Delić, ističu tri glavna elementa koja su dovela do stvaranja zbornika: (1) predstavljanje raznovidnih viđenja istraživača/ica koji dolaze s tog područja; (2) geografski element, budući da se epika uglavnom povezuje s Homerom i Grčkom, autorice su htjele predstaviti i drugačije utjecaje, poput onog turskog; (3) vremenski kontekst, odnosno povezivanje suvremene epike s onom antičkom. Problematičnost istraživanja balkanske epike i epske formule proistječe iz tendencije stranih istraživača koji su je ili pogrešno reinterpretirali ili nisu bili dovoljno upoznati s jezičnim, kulturnim, društvenim i političkim situacijama koje su utjecale na taj žanr kroz povijest. Stoga i nastaje zbornik koji pokušava ispraviti viđenja i saznanja o balkanskoj epici.

Podijeljen na tri dijela, zbornik započinje s osnovama, odnosno cjelinom “Temeljne kategorije: prostor i vrijeme” u koju nas uvodi rad Lidije Delić o poetičkim temeljima epskih formula i njihovoj genezi – “Poetic Grounds of Epic Formulae”. Autorica u radu ističe kako su formule kulturni kodovi čija je funkcija povezivanje različitih sfera zbog čega se njihova struktura predstavlja terminima skrivenog znanja, skrivene kompleksnosti, nekog oblika vrha ledenjaka. Konceptom vremena u epici, kao jednom od najvažnijih kategorija toga žanra, bavi se rad “Temporal Formulas in Serbian Epic Songs” Dragoljuba Perića, dok Nemanja Radulović u svojem radu “Arbor mundi: Visual Formula and the Poetics of Genre” analizira mitem “arbor mundi” koji potvrđuje stabilnost jednostavnih žanrova i njihovih poetičkih zakona.

“Balkanski kontekst” druga je cjelina koja započinje zanimljivim radom Aleksandra Lome – “Two Black Ravens: Corvus Corex in Slavic Epics – A Comparative Outlook” – koji se usmjerava na analizu motiva dva gavrana u usmenoj epici i značenja koja te ptice imaju na balkanskom kulturnom prostoru. Autor istraživanje provodi kroz pjesme o Kraljeviću Marku, pozicionirajući ih u veoma širok indoeuropski kontekst. O toponimiji i njezinim značenjima u epici piše Pierre Sauzeau u radu “The Name Argos: Etymology, Signification and Homeric Usages”, ističući kako toponimija može biti nositelj smisla. O epskim uvodnim formulama u ovom se dijelu bave dva rada. Predrag Mutavdžić i Saša Djordjević analiziraju tipove uvodnih formula u grčkoj herojskoj epici – “Some Types of Introductory Formulas in Greek Kleptic (Heroic) Epic”, dok se Ana Sivački usmjerila na specifičnosti uvodnih formula u albanskim pjesmama ratnika graničara – “Specific Initial (Introductory) Formulas in Albanian (Decasyllabic) Songs of the Frontier Warriors”. Turskom usmenom formulom i njezinom raznolikom dikcijom bavi se rad Karla Reichla – “The Varieties of Formulaic Diction in Turkic Oral Epic”.

Posljednja cjelina zbornika – “Južni Slaveni i slavenski kontekst” – predstavljena je kroz tri različita rada usmjerena na šire južnoslavensko područje i komparativne analize. Smiljana Djordjević Belić analizira formule transformacije vile glasonoše, motiv “vilinskoga pokliča”,

koristeći sljedeće elemente: (1) struktura formule; (2) djelokrug formule, tj. broj stihova korištenih za njezinu realizaciju; (3) pošiljatelj poruke; (4) recipijent poruke, odnosno lik kojem se obraća demonsko, nadnaravno biće. Ovim radom autorica želi istaknuti posebnosti kršćanske i muslimanske tradicije pjevanja kako bi se uvidjele posebnosti uvodnih formula i njihova etničko-polemičkog dijaloga. O talijanskim prijevodima popularne srpske pjesme “Kosovska djevojka” piše Marija Bradaš u svojem radu “The Translation of Epic Formulas in Various Italian Interpretations of Kosovska djevojka (The Kosovo Maiden)” – provodeći komparativnu analizu s ciljem prikazivanja i društveno-kulturnog konteksta unutar kojeg nastaju određeni prijevodi. Zbornik završava radom Mirjane Detelić – “Generic Lacuna in the Epic Poems Using the Fog Formula” – u kojem autorica analizira modelativni potencijal žanra kroz srpsku usmenu deseteračku epiku i specifičnu formulu “pojavljivanja konjanika/junaka iz/u magli”.

Različiti pristupi balkanskoj epskoj formuli, od mitoloških, književno-teorijskih do povijesno-geografskih, rezultirali su interdisciplinarnim znanstvenim štivom koje baca drugačije svjetlo na percipiranje i poimanje toga žanra na jugoistoku Europe. Prednost zbornika je njegova usmjerenost na “domaće” istraživače/ice koji kulturno, društveno, geografski, pa čak i povijesno, pripadaju ovom području te su upoznati s raznolikošću kako ideoloških tako i kulturnih kodova koji su utjecali na stvaranje i razvoj epike na prostoru Balkana. Usmjerenost na suvremena znanstvena gledišta, predstavljanje još neistraženih dijelova te pokušaji reinterpretacije starih istraživanja – elementi su koji ovaj zbornik čine vrijednim znanstvenim dostignućem u pogledu žanra koji je u suvremenom svijetu malo ili nikako zastupljen, a predstavlja odraz naše kolektivne svijesti.

Martina Jurišić

Drago Roksanđić i Vlatka Filipčić
Maligec, Kultura hrvatskog
antifašizma, Zagrebačka naklada,
 Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
 Zagreb 2016., 304 str.

Suvremena povijest snažno je prisutna u hrvatskoj javnosti – kulturi pamćenja i sjećanja, političkom diskursu, raspravama na forumima i novinarskim radovima – a njezine različite interpretacije značajno utječu na oblikovanje sadašnjosti i budućnosti Hrvatske. Iako je najviše interesa među povjesničarima za suvremene teme, o čemu svjedoči broj obranjenih doktorskih disertacija i napisanih članaka, njihova je obrada dominantno povezana s političkom i vojnom poviješću začinjenom biografskim tekstovima o pojedinim ličnostima. Iz navedenih je razloga veliko osvježenje knjiga *Kultura hrvatskog antifašizma* s podnaslovom *Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25.-27. lipnja 1944.): između “mjesta pamćenja” i kritičke refleksije* autora prof. dr. sc. Drage Roksanđića i muzejske savjetnice i doktorandice Vlatke Filipčić

Maligec. Ovo je djelo u prvom redu osvježeno u smislu odabira teme. Pisati o kulturi i svim njenim inačicama samo je po sebi izazovno i suvremeno istraživačko polje, a kad se u samu paradigmu uklape teorijski okviri istraživanja povijesti sjećanja i pamćenja, kulture sjećanja te u široj slici politička povijest, knjiga nudi sasvim novu i drugačiju dimenziju. Drugi, već spomenuti razlog je način obrade teme, a treći je razlog dekonstruiranje pojedinih uvriježenih mišljenja.

Knjiga je zamišljena i realizirana kroz dvije velike cjeline. Prvu je napisao profesor Roksandić pod nazivom "Iznevjerena tradicija?", a čine je poglavlja: "Partizanski ver sacrum", "Lijeva strana kulturne fronte u Hrvatskoj 1944. godine", "Narodnooslobodilački rat kao fenomen masovne kulture", "Od agitacije i propagande prema angažiranoj umjetnosti", "Kongresne debatne rutine i iskoraci" te "Zaključak". Autor prikazuje kontekst događaja u Topuskom – mjestu na kojemu je stvarana kulturna politika. Koristeći originalne spise, dokumentaciju samog kongresa te memoarska djela Roksandić (re)konstruira događaje prije i tijekom kongresa. Odabir datuma i lokacije kao i raspored aktivnosti pokazao je ciljeve kulturne politike, ali i poticaje za širenje masovne kulture partizanskog predznaka kako bi se proširio interes za sudjelovanje u partizanskom pokretu Hrvatske. S druge strane, kongres (kao i drugi kongresi liječnika, pravnika, prosvjetara itd.) je poslužio kao skica budućnosti u vidu pripreme za osvajanje vlasti. Roksandić vrlo detaljno i analitički prikazuje odnose između kulturne politike hrvatskog i jugoslavenskog antifašizma kao i brojne inačice, odnosno naznake pojedinih sukoba na polju kulture čiji je korijen u Topuskom. S druge strane, kongres je bio pitanje reprezentacije, ali i određene partijske instrumentalizacije. Među umjetnicima autor izdvaja Zlatka Pricu i Edu Murtića. Kongres u Topuskom je, prema Roksandićevo mišljenju, legitimacija nove hrvatske kulture kao svojevrsnog hibrida vlastite tradicije i dubinske transformacije u vidu novih kulturnih potreba, ali i iskustava narodnooslobodilačkog rata. U tom prvom dijelu knjige istaknut je teorijsko-metodološki pristup na kojemu se temelji istraživanje kulture i kulturnih fenomena te kontekstualiziran sâm kongres kroz prizmu svjetske i domaće politike tog vremena.

"Kulturna multimedijalnost Kongresa" s odlomcima: "Glazbeno-scenski program", "Izložbe: slikarska, fotografska, tisak"; "Sudionici i njihove kulturne legitimacije", drugi je dio knjige koji je napisala Vlatka Filipčić Maligec. Autorica donosi pregled i kritički osvrt na glazbeno-scenski program. Značajni problemi bili su manjak nota i glazbala, kostima, šminke i vlasulja i sl. Osim koncerata i predstava, održane su i literarne večeri. Realizirane su izložbe slika, fotografija i tiska: izloženo je više od 270 slika koje je izradilo 13 autora, fotografije su prikazivale civilni i vojni život oslobođenog teritorija, a predstavljeni su partizanski listovi i novine. Muzejska savjetnica Filipčić Maligec donosi brojne podatke o samim sudionicima, umjetnicima i njihovim djelima čime analizira sadržaj kongresa i stvara platformu za daljnja istraživanja.

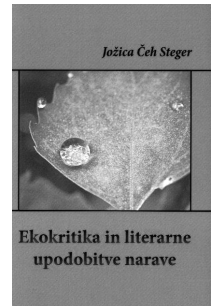
Knjiga je bogato ilustrirana sa sedamdesetak fotografija, a završava vrlo korisnim i zanimljivim priložima sastavljenim od primarnih i sekundarnih pisanih vrela te indeksom imena.

Autori su, kako i sami navode, napravili prvi korak u istraživanju kulture i kulturne povijesti 20. stoljeća posebno u kontekstu Drugog svjetskog rata i hrvatskog antifašizma pri čemu je jako zanimljivo promatrati sukobe na polju kulture između zaraćenih strana (službene, državne kulture Nezavisne Države Hrvatske i alternativne, pobunjene kulture partizanskog pokreta). Veoma je važna činjenica da su autori uspješno izdvojili Kongres u Topuskom kao razdjelnicu nakon koje započinju razilaženja unutar kulture i kulturne politike partizanskog pokreta pri čemu se stvaraju različite ideje, ideologije (u sklopu prevladajućeg komunizma) i pozicioniranja kulture što je bio početak dugotrajnih sukoba na kulturnoj (ali i političkoj sceni). Ovo izdvajam u kontekstu novijih promišljanja i historiografskih radova pojedinih povjesničara koji nastoje opisati totalitarizam jugoslavenskog komunističkog režima. Prema temeljitim istraživanjima koje su autori Roksandić i Filipčić Maligec proveli na samo jednom segmentu politike i sva-

kodnevice, pokazani su drugačiji trendovi. Tako je bilo moguće da su pojedini autori zagovarali osvetu i sukobe, dok su drugi zagovarali suradnju i pogled na budućnost. Detaljnija istraživanja različitih politika i praksi u Jugoslaviji pokazat će, prema mojem mišljenju, slične trendove, te stoga teza o totalitarizmu neće opstati u istraživačkoj historiografiji. Zato smatram ovu knjigu vrijednom pažnje i poticajem daljnjem istraživanju drugačijih tema iz suvremene prošlosti.

Goran Đurđević

Jožica Čeh Steger, Ekokritika in literarne upodobitve narave, Založba Litera, Maribor 2015. 349 str.

Jedina je dobra stvar kapitalizma to što u njemu majka Priroda više ne postoji.
Slavoj Žižek

Ekokritika dvadeset i prvog stoljeća vrlo je raznoliko i ideološki fragmentirano istraživačko polje: ekokritičari i ekokritičarke ne daju jednoznačne odgovore na pitanja ekokritike, a rijetko su i jedinstveni u tome koja su temeljna pitanja toga istraživačkog polja. Najnovija monografija Jožice Čeh Steger *Ekokritika in literarne upodobitve narave* postavlja dva važna pitanja za koja, unatoč raznovrsnosti u pristupima, možemo tvrditi da su glavna pitanja ekokritike: pitanje statusa prirode i pitanje društvene uloge “ekološke književnosti”.

Monografija na teorijskoj razini povezuje ekokritiku s književnom teorijom dvostrukim mostom kulture i znanosti, a na razini analize uvodi nove pristupe ekokritičkom čitanju književnih tekstova. Rad sadrži pet temeljnih poglavlja, i to četiri teorijska poglavlja, “Ekokritika”, “Ekofeminizam”, “Kulturna ekologija”, “Ekološka estetika prirode i teorija atmosfera”, te analitičko poglavlje “Književna uobličavanja prirode”. Potonje nudi ekokritička čitanja književnih reprezentiranja ne-ljudskih entiteta u izabranim slovenskim pripovjednim tekstovima druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća. Temeljna orijentacija Jožice Čeh, koju razabiremo iz ekokritičke analize izabranih tekstova, jest kulturnoekološka. Uključuje neke principe dubinske ekologije, kao što su samoostvarenje i biocentrična jednakost u vezi s ekofeminizmom. Na kontinuitet misli između dubinske ekologije i američkog transcendentalizma, koje općenito povezuje ono što Peter Hay naziva “ekološki impuls”, autorica ukazuje izborom fotografije na naslovnici, simbolički umotane u zelenu boju: kapljice rose na listu stabla možemo čitati kao evokaciju Emersonove zamisli da se “svijet zrcali u kapljici rose”.

U prvom poglavlju teorijskog dijela monografije autorica predstavlja teorijska ishodišta ekokritike, odnosno pregled razvoja, tematska područja, terminološki aparat, zadaće i ciljeve, odnos čovjeka prema svijetu koji nazivamo priroda, kulturnoekološki funkcijski model književ-

nosti te elemente ekokritičke analize. Pri tome se poziva na poznatije ekokritičke teoretičarke i teoretičare, kao što su Cheryll Glotfelty, Axel Goodbody, Ursula K. Heise, Alexander Starre i dr. Ekokritika nije počela kao transnacionalni projekt, nego kao pokret unutar američkih i engleskih književnih studija. U SAD-u su je potakli žanr *nature writing* i američki mit o identifikaciji prirode nacionalnim identitetom (*nature's nation*), a u Engleskoj se isprva posvećivala isključivo engleskom pjesništvu romantizma. No, već je Cheryll Glotfelty u svome uvodu antologije *The Ecocriticism Reader* (1996), gdje je prvi put bilo postavljeno pitanje samoodređenja nove znanstvene discipline, upozorila, kako naglašava Čeh Steger, "na niz pitanja koja šire istraživačko područje ekokritike i zahtijevaju interdisciplinarnu pristupe" (str. 68).

U rasponu ekokritičkog razumijevanja prirode, od Emersonovog shvaćanja prirode kao ontološki ovisne o Bogu do Mortonove teze o "ekologiji bez prirode", odnosno teze da ekološko mišljenje koči sama ideja prirode, Čeh Steger traži odgovor na pitanja statusa prirode u smještaju ekološke književne znanosti u međuprostor "između krajnje mimetičke i poststrukturalističke diskurzivne teorije" (str. 76), u kojem, slijedeći Stefana Hofera, shvaća prirodu kao materijalnu i biološku stvarnost, ali je istovremeno razlaže kao kulturni konstrukt. Na premise Stefana Hofera autorica se naslanja i kod pitanja ekološke funkcije književnosti, odnosno pitanja uloge književnosti u rješavanju globalne ekološke krize i oblikovanja ekološke svijesti. Društvenu ulogu ekološke književnosti značajno određuje time što može biti kritična prema praksama iskorištavanja i zatiranja i što "nudi uz prevladavajući antropocentizam vrijednosno drukčiji pogled na prirodni okoliš" (str. 69–70), a slijedi i Hoferovo uvjerenje da "umjetnost nije obvezna posredovanju istine, pravilnog i stvarnog, [zato] je njena ekološka komunikacija posebna i nenametljiva" (str. 73). Ta nas premisa navodi na pitanje o rascjepu između istine i realnosti, o nizu odnosa književnosti i realnog, pitanja o tome može li književnost bez transformativne redefinicije društveno-ekoloških struktura u doba korporativne globalizacije, zbog koje se globalna ekološka kriza rapidno približava točki s koje nema povratka, još biti produktivna.

U poglavlju o ekofeminizmu autorica monografije predstavlja zajedničke ciljeve ekokritike i ekofeminizma. Za opću teorijsku podlogu ekofeminizma, kao i predstavljanje aspekata ekofeminističke analize književnog teksta, autorica se naslanja na istraživanje Christe Grewe-Volpp "*Natural Spaces Mapped by Human Minds: ökocritische und ekofeministische Analysen zeitgenössischer amerikanischer Romane*". Osamdesetih godina 20. stoljeća oznaka ekofeminizam spajala je vrlo raznolike pristupe; neki su od njih proizlazili iz esencijalističkih (kulturnih) feminizama, drugi su se razvili iz marksističkih, anarhističkih ili socijalističkih feminizama. Čeh Steger uspostavlja razliku između "socijalnog" i "spiritualnog ekofeminizma", s upozorenjem na ekofeminističke kritike potonjeg. Upozorenje na kritiku esencijalističke spiritualnosti unutar ekofeminizma je važno jer potvrđuje kako su poststrukturalistički i drugi feminizmi trećeg vala, na osnovi uopćavanja kritike esencijalizma ospoljene metafore Majke Zemlje, neopravdano prikazali sve ekofeminizme kao isključivo esencijalističko izjednačavanje žene s prirodom, a time odvratili pozornost od poveznica okolišne degradacije s potlačivanjem žena.

U nastavku monografije autorica u središte postavlja kulturološko gledište. Posebnu pozornost poklanja kulturnoj ekologiji, kao posebnom ekokritičkom smjeru i pri tome se naslanja na najuglednije teoretičare te paradigme Petra Finkea i Huberta Zapfa. Predstavlja Zapfov tu tezu o književnosti kao obliku kulturne ekologije i njegov kulturnoekološki model književnosti. Taj je znanstvenik u svojoj monografiji *Literatur als kulturelle Ökologie* odredio funkciju književnosti u odnosu prema širem kulturnom sustavu i načinio model književnosti prema kojem književnost ima trostruku ekološku funkciju: pojavljuje se kao a) kulturnokritički metadiskurs, b) imaginativni protudiskurs i c) reintegrativni interdiskurs.

U analitičkom dijelu monografije autorica se posvećuje ekokritičkoj analizi žanrovski različitih pripovjednih djela Frana Erjavca, Janeza Mencingera, Josipa Stritara, Pavline Pajk,

Ivana Tavčara, Ivana Cankara, Srečka Kosovela, Mirana Jarca, Vladimira Bartola, Prežihovog Voranca i Ivana Potrča. Autorica uvodno objašnjava da "[t]aj dio ne prikazuje cjelovitu sliku slovenske pripovjedne proze s gledišta reprezentiranja prirode, niti obuhvaća sve za odabranu temu zanimljive pripovjedače i pripovjedačice spomenutog razdoblja, već želi predočiti različita konceptualna, tematska i stilska reprezentiranja prirode u izabranim pripovjednim tekstovima poznatijih pisaca i spisateljica toga vremena" (str. 14).

Upozoravam na dva prijelomna pomaka u slovenskoj književnosti koji donose promjene antropocentrične misaonosti. Na prvi ukazuje ekokritička analiza Cankareve pripovjedne proze. Priroda je Cankaru čitavo vrijeme književnog stvaranja bila izvor metafora, simboličkih i grotesknih slika, opisa raspoloženja, simboličkih paralelizama i hiperboličkih prikazivanja, ali ponekad "je i samostalna i dobiva ulogu subjekta" (str. 203). Cankar, kako tvrdi Čeh Steger, proizlazi iz antropocentričnog stava, ali se "mjestimice od njega i odmiče" (str. 203). I upravo otkrivanje odmaka od antropocentrizma predstavlja ključni element istraživačičine analize. Kod Cankara su česta antropomorfnja reprezentiranja biljaka i životinja, kroz koje pisac izražava društvenu i moralnu kritiku, iako Čeh Steger upozorava na pojedina mjesta gdje Cankar biljka-ma i životinjama priznaje vlastiti govor. Kao takvo prijelomno mjesto možemo odrediti mjesto u crtici *Svibanj*, gdje pripovjedač, ležeći na šumskoj paprati, "prisluškuje biljke i životinje koje govore svojim jezikom" (str. 201). S druge strane, Čeh Steger obraća pozornost i na kulturno stereotipna reprezentiranja biljaka i životinja u Cankarevom pripovjedalaštvu, npr. crv je od-vratna *gamad*.

Drugo prijelomno mjesto u slovenskoj književnosti, na koje upozorava ekokritička analiza Jožice Čeh Steger, predstavlja Kosovelova ekološka kritika. Znanstvenica je razabire iz Kosovelovih pjesama u prozi i njegovih kratkih proznih tekstova. Među analiziranim tekstovima treba izdvojiti crticu *Na Jesenicama*, za koju Čeh Steger zapisuje da ekološkoj kritici pridružuje "kritik[u] iskorištavanja radnika u željezari i neljudskih uvjeta rada" (str. 219). Time što Kosovel ekološku problematiku postavlja u širi kontekst kapitalističkog izrabljivanja, ekološki problem identificira kao politički problem. Kosovel se "zauzima za 'zeleno odrješenje' europskog čovjeka" (str. 229) u kritici upotrebe tehnologije koja reproducira kapitalistički svjetski sustav, ne pokušavajući pri tome uteći tehnologiji. Želja postati stablo, zapisana u pjesmi u prozi *Muškarac iza brijega*, stupnjuje svijest o *nesnosnosti* svijeta, a upravo ona omogućava predanost "'boj[u] za istinu, čovjeka i novi život" (str. 220).

Monografija *Ekokritika in literarne upodobitve narave* Jožice Čeh Steger predstavlja poticajnu osnovu za istraživačice i istraživače koje zanima aplikacija ekosemiotičkih istraživanja i kulturnoekološkog funkcijskog modela književnosti na istraživanja slovenske književnosti, kako bi utjecali na oblikovanje ekološke svijesti i ekološku promjenu. Autoričino erudijsko poznavanje slovenske književnosti u vezi s njezinim ekološkim senzibilitetom čini njezin rad izuzetnim i konstitutira izazov prevladavajućim percepcijama odnosa između ljudskog i ne-ljudskog svijeta. Naglašavanje presjecišta između ekokritike i feminizma (kao i drugih kritičkih teorija) ukazuje na nužnost preusmjerenja od ekocentrične paradigme prvoga vala ekokritike prema sociocentričnoj paradigmi drugoga vala. "Obrane prirode", kako je Iztok Geister naslovio svoju zbirku publicističkih eseja, imat će najviše nade ako budu istovremeno i protukapitalističke i usmjerene prema svim oblicima prevlasti. Globalizirana korporativna snaga koja od svake zajednice, radnog mjesta, kulturnog prostora i prirodnog habitata na planetu stvara robu, zahtijeva samo jedan odgovor: ideju, viziju i praksu potpunog oslobađanja koje nejednakost shvaća kao prijetnju životu samome – životu potlačenih ljudi, bioloških vrsta i ekosustava – i ostvaruje se kao borba za pravедnost za sve oblike života.

Branislava Vičar

Dunja Knebl, *33 balade*, Geenger Records & Zvuk Močvare, 2017.

Dunja Knebl poznata je u hrvatskom glazbenom kontekstu u ulozi jedne od najvažnijih nositeljica i pokretačica hrvatske etno-glazbe, ali prepoznata je i na međunarodnoj razini zbog svog glazbenog angažmana na suvremenoj *world music* sceni, za što je 1999. godine dobila priznanje londonskog izdanja *The Rough Guide to World Music*. Naime, već je dugi niz godina strastvena promicateljica tradicijske glazbe kroz što se aktivno bavi i očuvanjem hrvatske kulturne baštine. Devedesetih godina prošloga stoljeća pojavljuje se na hrvatskoj glazbenoj sceni i veoma brzo ističe upravo zahvaljujući svom angažmanu u prikupljanju, interpretaciji i prezentaciji tradicijskih napjeva, pri čemu koristi karakterističan način predstavljanja odabrane glazbene baštine. Za njen je rani glazbeni rad karakteristično solo pjevanje uz pratnju akustične gitare, no tijekom svoje karijere surađivala je i s nizom umjetnika uglavnom etno-pokreta, pa tako danas primjerice radi na svojim novijim projektima uz vokalno-instrumentalni sastav *Kololiru*.

Ono što je općenito zanimljivo u radu Dunje Knebl, također je vidljivo i u njenom najnovijem uratku, trostrukom albumu *33 balade* (2017), a riječ je o potrebi, svojevrsnoj sklonosti i želji za očuvanjem, prezentiranjem i popularizacijom onih glazbenih oblika koji vrlo često nisu od interesa suvremenoj popularnoj ni alternativnoj glazbenoj sceni. Ipak u aranžmanima Dunje Knebl njihov potencijal prilagodbe u suvremenosti postaje prepoznat na lokalnoj, regionalnoj ali i globalnoj razini. Glazba koju Dunja Knebl oživljava i prezentira tako ipak pronalazi svoju publiku i to ne samo među zaljubljenicima u tradicijske napjeve, alternativne glazbene žanrove ili među obožavateljima jednostavnih, melodičnih i svevremenskih napjeva, već i među raznim drugim slušateljima.

Dunju Knebl početkom njene glazbene karijere s jedne strane hrvatska publika upoznaje u ulozi interpretatorice i izvođačice tradicijskih međimurskih popevki, kojima se i do tada u hrvatskom kontekstu već pridavala velika pozornost. No, uza navedeno ona se i tada bavi izvođenjem i oživljavanjem, moglo bi se čak navesti i tzv. *revitalizacijom* one glazbene baštine koju se rijetko izvodilo ili je pak uvelike bila nepoznata širokoj publici. Upravo je na tom tragu moguće pisati i o zanimljivosti njenog najnovijeg projekta koji predstavlja trostruki album pod nazivom *33 balade*. On prigodno i na autoričin osebujan način prikazuje 33 većim dijelom dosad neobjavljene ili neobrađene tradicijske pjesme i to uglavnom s područja Međimurja, Hrvatskog zagorja, Podravine i Prigorja, ali i drugih hrvatskih krajeva. Pritom je album popraćen knjižicom s tekstovima predstavljenih pjesama na hrvatskom i engleskom jeziku te valja naglasiti kako su prvi i drugi CD nastali u suradnji s Hrvojem Nikšićem, dok je pri nastajanju trećeg CD-a važan suradnik Tomo Sombolac. Za treći CD korištena je građa snimljena tijekom probi i izvedbi glazbene predstave Dunje Knebl i Marija Kovača *Oj ti tožni človek*.

Temeljno je svojstvo balada kao pripovjedne usmeno-književne vrste prikazivanje određene životne stvarnosti. Tematski one mogu biti raznovrsne, no gotovo uvijek opisuju pripovijest tragičnog završetka. Svaki je od odabranih i predstavljenih napjeva tj. balada u *33 balade* jedinstven prema sadržaju, junacima/junakinjama i motivima. *33 balade* tematiziraju težinu života u svom neprimjetnom, ali nezaustavljivom gibanju kroz pojedinca i vrijeme. Odabrane

balade omogućuju uprizorenje života potpuno apstraktnih vremena i pojedinaca, koji slušatelja ipak približavaju vlastitoj svakodnevici kroz dojam poznatih životnih motiva, emocija i drugih obrađenih paralela. Izborom teme pjesama, njihovih glavnih likova i junaka te drugim motivima Dunja Knebl slušatelja također uvodi u bajkovite svjetove tradicijskih predaja u kojima protagonisti dijele živote s raznolikim mitskim bićima i fenomenima poput zmajeva, vještica i drugih pojava nadnaravnih sposobnosti. Ipak, glavna misao koja se provlači kroz gotovo sve odabrane balade ostaje ista. Prema Dunji Knebl, riječ je o pokretačkoj snazi ljubavi, no kroz balade se isprepliću i druge česte emocije poput ljubomore, prijevare i izdaje, tjeskobe i straha u kojima svaki slušatelj može prepoznati i vlastita životna iskustva.

Poneke obrađene balade ipak su prožete pjesničkim narativom koji upućuje na nadu ili su čak sretnog završetka. Sama autorica navodi kako se albumom proteže misao vodilja ponavljajuće povijesti tako da je u prikazanim pjesmama moguće uočiti svezremenske obrasce ljudskog ponašanja, djelovanja i življenja. Pritom autoričina uloga kroz *33 balade* nije samo ona pripovjedačice, naratorice ili izvođačice, već je složenije naravi. Tako kroz povremene promjene u naglašavanju, građenje napetosti, nagovještavanje zapleta ili raspleta, autorica upozorava na relevantne dijelove balada te ih oživljava, (re)interpretira i udiše im novi život ili pak ponavlja poruku upozorenja, obavijesti ili jednostavno želje za svojevrsnom dubljom spoznajom životne stvarnosti. Time pridonosi očuvanju i promoviranju tradicijske umjetnosti prezentirajući je suvremenoj publici na njoj blizak način.

U nastavku će biti predstavljena jedna od autoričinih interpretacija balade *Konjska konjarica* kao tek jedan primjer mogućnosti optimističnog završetka obrađenih balada, i to iz zanimljive feminističke perspektive, iz koje se općenito rijetko pristupalo usmenoj književnosti. Naime, riječ je o baladi u kojoj svaka seoska obitelj mora poslati po jednog sina u carsku službu, no udovica Radovića ima samo tri kćeri. Ipak jedna od kćeri odlazi raditi u careve staje, brinući se za njegove konje. Nakon devet godina službe saznaje se za njeno prerusavanje. Car od nje traži da se svuče pred njim, nakon čega ipak slijedi "sretan završetak"; ona postaje njegovom ženom. Navedena se pjesma, dakle, može interpretirati na raznolike načine, a jedan od njih je i svojevrsno feminističko tumačenje. Djevojka na svoju ruku, kako bi od mogućih kazni ili sankcija oslobodila svoju majku i sestre, odlazi u njoj zabranjeni muški svijet te devet godina glumi da je muškarac i obavlja muške poslove, doživljava trenutak potpunog patrijarhalnog poniženja i nemoći u činu razodijevanja pred carem, no na koncu od seoske djevojke postaje cesaricom. Pritom autorica navodi kako bi se pjesma mogla tumačiti svojevrsnom nagradom za snalažljivost, požrtvovnost i napor djevojke iz balade, no također upozorava kako je takvo tumačenje optimistično i jednostavno te kako dakako postoje i mnogo kompleksnije interpretacije te balade. Na autoričinom novom albumu predstavljene su i druge balade kojima je također moguće pristupiti iz feminističke perspektive. U baladama *Đuro imal mladu lubu* i *Moj Đurinec vince toči* pripovijeda se ista priča. Muž prodaje svoju ženu neznancu na jednu noć, nakon čega očekuje njen povratak. Na njegovo se iznenađenje žena odlučuje na neposluh, odbija se vratiti u njegov dom te mu preko svekrve šalje poruku: "Nesu lube na prodaju, nek su lube za ljubavu. Ki me kupil, naj me ljubi, ki me prodal, naj me zgubi!" (Đuro imal mladu lubu).

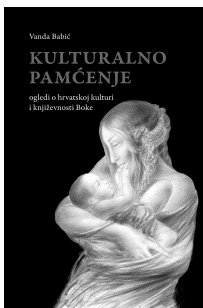
Iz etnološke i kulturnoantropološke perspektive značajna je vrijednost *33 balade* iz nekoliko razloga. Sami začeci etnologije, ali i kulturne antropologije u kontekstu znanstvenih disciplina povezuju se s očuvanjem tradicijske kulture, čije je najzanimljivije središte interesa nerijetko pripadalo upravo aspektu tradicijske glazbe. *33 balade* predstavljaju pokušaj oživljavanja gotovo izgubljene ili zaboravljene glazbene građe, kroz što je dakako uočljiva i motivacija očuvanja tradicijske glazbe. Valja istaknuti i najznačajniji trenutak Dunjine revitalizacije tradicijske glazbe, a to je upravo njena izvedbena (re)interpretacija odabranih pjesama, koje su često zabilježene samo u obliku tekstova bez daljnjih notnih napomena i predložaka koji bi upućivali na detalje

same izvedbe u onome trenutku u kojem je sama pjesma zapisana. U procesu (re)interpretacije riječ je naravno i o osuvremenjivanju već poznatih napjeva i predstavljanju njihovog novog izvedbenog načina. Naime, za današnjeg je slušatelja proces obrade tradicijske glazbene građe na dotad nepoznate načine relevantan upravo zbog toga što se navedenim postupkom pjesmama nastalim u ponekad krajnje drugačijem životnom kontekstu i okruženju pridaje novo, suvremeno ili poznatije naličje, svojevrсни novi život u današnjem kontekstu. Rezultat je pritom predviđen za drugačije slušateljstvo, koje na nove načine proizvodi i izvodi tradicijsku glazbu prilagođavajući je svom ukusu, potrebama i željama. Danas su upravo postupci obrađivanja i (re)interpretacije tradicijske glazbe, kako to čini i Dunja Knebl, često neizbježni za njihovu popularizaciju na suvremenoj glazbenoj sceni.

Iako hrvatskoj alternativnoj glazbenoj sceni ne nedostaje glazbenika koji na sebi svojstvene načine oživljavaju, čuvaju i promoviraju tradicijsku, etno ili *world music* glazbu, Dunja Knebl svojim izražajem u potpunosti uspijeva kroz svoj glazbeni projekt prezentirati potencijal i vrijednost daljnjeg otkrivanja, proučavanja i rada na hrvatskoj tradicijskoj glazbi. Kroz svoj pristup osvježava suvremenu tradicijsku glazbenu scenu te je uvijek iznova čini zanimljivom i inspirativnom kako za istraživače etnologue, kulturne antropologe, muzikologe, istraživače usmene književnosti i druge stručnjake, tako i za sadašnje i buduće obožavatelje *world music* glazbe i sličnih projekata.

Zaključno, projekt *33 balade* rezultat je iscrpnog i kontinuiranog rada na tradicijskoj glazbi i to kroz cijelu četvrt stoljeća, koliko se Dunja Knebl njome bavi. Budući da tradicijske balade nisu izdvajane u poseban žanr, pronalazene su u najraznolikijim zbirka pjesama, te su kod autorice, koja ih je nerijetko obrađivala i kroz svoje rane albume i radove, pobudile velik interes za okupljanjem na albumu posvećenom isključivo toj književnoj vrsti. Stoga je želja za objavljivanjem obrada tradicijskih balada postojala toliko dugo koliko se sama autorica bavi tradicijskom glazbom. Kao što je već navedeno, dio je balada iz *33 balade* već zaživio na hrvatskoj glazbenoj sceni kroz ranije projekte i albume, no neke su tek s novim albumom, nakon mnogo vremena isključivo arhivskog korištenja, predstavljene široj publici, te će nedvojbeno poslužiti kao inspiracija za neke buduće interpretacije i obrade.

Martina Novosel

Vanda Babić, Kulturalno pamćenje. Ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke, Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, Tivat 2016., 343 str.

Koliko je svatko od nas povezan sa svojom rodnom grudom, premda nas nerijetko odrastanje, školovanje i rad odvedu drugim putovima, govori znanstveni opus Vande Babić, izvanredne profesorice na Odjelu za kroatistiku i slavistiku Sveučilišta u Zadru. Njezina su se znanstvena

promišljanja, premda oblikovana u srednjodalmatinskom zavičaju, konstantno usmjeravala prema rodnomu bokeljskomu kraju i to već od prve priređene knjige iz 1998. godine *Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda do ove posljednje Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*. Ova je knjiga svojevrsna antologija bokokotorske pisane riječi, koju je iznjedrila povijesna, vjerska i kulturološka posebnost kraja, i to od najstarijih usmenih književnih odjeka do osvrta na poetske ostvaraje 20. stoljeća, koje autorica pokušava promatrati kroz očista višeslojnih teorija kulturalnoga pamćenja, posebice razvijanim na germanofonom području. U suštini je riječ o kompilaciji ranijih teorijsko-povijesnih radova s bokokotorskim kulturološkim predznakom koje autorica povezuje u knjišku cjelinu zaodjenuvši ih motrištem dvostrukoga kulturalnoga pamćenja – hrvatskoga i crnogorskoga. I kao što V. Babić ističe u prvom poglavlju naslovljenu “Smjerkazi” (str. 13–15), knjiga je ova “samo uvod u studiju kulturalnomemorijske povijesti književnosti zasnovane na temeljnim postavkama teorije kulturalnoga pamćenja”. U tom smislu knjiga se oslanja na jedno drugo kulturalno pamćenje, kojim se na primjerima bošnjačke književnosti sustavno bavi autoričin projektni suradnik i jedan od recenzenata knjige, Sanjin Kodrić sa sarajevskoga Filozofskoga fakulteta.

Knjiga Vande Babić je podijeljena u dvije naizgled različite no suštinski neodjeljive cjeline u čijim je osnovama ugrađena usmena i starija književna baština bokokotorskoga kraja u prepletu sa sakralnim i svjetovnim običajima kao konstantnim polaznim čimbenicima kulturalnih i komunikacijskih pamćenja. Prva nosi naslov “Vrh pisanja (Kulturalno pamćenje i (p) ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke”, a druga “Plaćnim glasom svih vas molju (Ili nešto malo više o pasionskoj baštini Boke)”. Svaka cjelina je zaseban *mélange* radova oko jedne od spomenutih književnih baština promatranih u hrvatsko-crnogorskom interliterarnom i interkulturalnom kontekstu. Tako se na smjernicama dvojnoga promišljanja kulturalnoga pamćenja uz izražajnost mediteranskih tradicijskih prepleta razvija drugo poglavlje prve cjeline “Interliterarnost, kulturalno pamćenje i književni identitet na primjerima književnosti Boke” (str. 17–41). Autorica apostrofirala latinsko i talijansko ozračje bokeljske pisane riječi, koja se ističe svojim kontinuitetom (u smislu povezanosti s hrvatskom književnom baštinom u cijelosti) i varijetetom (književnih sadržaja i formi), a nimalo se ne odmiče i od pripadnosti crnogorskoj književnosti s cijelim nizom bokeljskih krasnoslovaca i mudroslovaca. Među prvima je o njima pisao Šime Ljubić, na kojega se nastavljaju i drugi književni povjesničari u svojim pregledima hrvatske književnosti, među kojima će se s najviše pozornosti i novih prinosa na taj segment hrvatske književnosti osvrnuti Slobodan Prosper Novak na kojega se čvrsto oslanja i V. Babić. Tragovima razrade problematike kulturalnoga pamćenja Nijemca Jana Assmanna, Babić se usredotočuje na dvije ključne kulturološke bokeljske pojavnosti vezane za dva grada, Kotor i Perast, koje su bitni memorijski prijenosnici i hrvatske i crnogorske kulturne baštine kroz povijest koje autorica razrađuje kroz elemente sakralnoga i profanoga. Za Kotor je vezana Bokeljska mornarica koja prema tradiciji postoji od 9. stoljeća pa sve do danas, a s njom i Tripundanske svečanosti (Bokeljska mornarica im je organizator od 16. stoljeća) unutar kojih se izdvaja, kulturološki vrlo slojevito i etnokoreološki posebno zanimljivo, kola Bokeljske mornarice. Perast pak čuva sjećanje na čuveni Peraški boj iz 1654. godine i pobjedu nad Turcima kao drugi važan čimbenik kulturološkoga bokeljskoga pamćenja sa zavjetnim ophodom slike Gospe od Škrpjela i svjetovnom komponentom gađanja kokota, čiju problematiku u kontekstu prošlo/sadašnje autorica, nažalost, ne razrađuje. Tu mitološko-folklorističku posebnost bi valjalo podrobnije razmotriti kroz aktualna animalistička promišljanja, kojima pripada važno mjesto u kontekstu interdisciplinarnih humanističkih pristupa. Na istim smjernicama kroz poglavlje “Neke posebnosti hrvatske usmene književnosti u Boki kotorskoj” (str. 43–71) razvijaju se autoričina promišljanja o prepletima tradicionalnih pučkih bokokotorskih svetkovina s usmenoknjiževnim nasljedem među kojima se ističu bugarščice kao bokokotorski književni *specifikum* uz dobrotske ljubavne kanconijere anonimnih poeta, a u koje je uz latinske i talijanske utjecaje

utkano "iskustvo dubrovačkih i kotorskih prethodnih petrarkiziranja [...] i sjećanja na gradske podoknice kakve se Dalmacijom pjevaju od srednjeg vijeka još i danas" (str. 67). S druge strane bokokotorska kulturološka i književna transpozicija razvidna je u dubrovačkim novovjekovnim književnim ostvarajima koje Vanda Babić prezentira kroz poglavlje "Darsa iz Kotora – Držić u Kotoru ili Likovi Bokelja u komedijama Marina Držića" (str. 73–83). Kulturnu i povijesnu vezu Boke s drugim dijelovima Dalmacije, posebice Zadrom, autorica razlaže u poglavlju "Dvije književne zbirke Vicka Zmajevića" (str. 85–119), ističući pritom barokno literarno ozračje u djelima "peraškoga literarnog kruga" s posebnim osvrtom na književno djelovanje nadbiskupa, pisca, umjetnika i velikoga dobrotvora don Vicka Zmajevića. O njegovu su oratorskom umijeću, lingvističkim znanjima ili literarnom izričaju pisali mnogi, a autorica mu pristupa s posebnim senzibilitetom kad promišlja o zbirci propovijedi "Rasgovor Duhouni" (1682) i jedinstvenom Zmajevićevom pjesničkom iskušenju na latinskom jeziku "Musarum chorus" (1694). Kulturne i društvene turbulencije 19. stoljeća ogledaju se u nadahnutim razmišljanjima o Boki uz opise njezinih začudnih ljepota prirode i kulturne baštine te u njezinim ljudima i običajima, a sve to kroz razne putopisne članke koji su objedinjeni u dvama narednim poglavljima: "Boka kotorska u Danici ilirskoj i Zori dalmatinskoj" (str. 121–151) i "Što o Boki piše Vijenac?" (str. 153–191). U njima autorica kronološki donosi iznimne opise doživljaja bokokotorskoga kraja uz preporodna i politička promišljanja, koja su obilježila drugu polovicu 19. stoljeća, ističući zapise Ivana Trnskog i Mavra Broza, da bi najpodrobniji zapisi s mnoštvom zemljopisnih, etnografskih i filoloških podataka bili predstavljani kroz "Putne uspomene" Ivana Kukuljevića Sakcinskog, "Putne crtice iz Boke i Crne gore" Ivana Milčetića, a potom i kroz "Put na Lovćen" fra Ivana Despota i raspravu "Tko su bili starosjedioci Boke kotorske" don Srečka Vulovića, svi tiskani u renomiranu "Vijencu". Prva cjelina knjige završava kratkim no vrlo dojmljivim poglavljem "Čovjek na palubi Boke – bokeljska arabeska kulturalnog pamćenja" (str. 193–199) u kojemu autorica s mnogo poštovanja i duboko iskrenim tonom predstavlja admirala Bokeljske mornarice Miloša Miloševića, znanstvenika, pjesnika i umjetnika koji je svojim predanim radom ostavio neizbrisiv trag i poticajnu energiju za sva buduća istraživanja toga sićušnoga no iznimno bogata i zanimljiva dijela naše obale koja je upisana na UNESCO-ovu listu svjetske baštine.

Druga knjiška cjelina fokusirana je na strogo određeni dijaloški oblik starije književnosti, a to su Gospini plačevi, nezaobilazni segmenti hrvatske pasionske književnosti kojoj pripada posebno mjesto u hrvatskoj književnosti općenito, ali i u kontekstu bogate europske pasionske baštine. U "Smjernicama i putokazima" (str. 203–204) Babić apostrofra svoj odnos prema tom dijelu hrvatske književnosti s bokokotorskom specifičnošću, kojom je autorica bila iznimno nadahnuta na početku svoga znanstvenoga puta, istaknuvši poticajne smjernice Nikole Kolumbića, Radoslava Rotkovića i Miloša Miloševića. U tom kontekstu otvara se drugo poglavlje koje nosi naslov: "Od Plača Osorsko-hvarske pjesmarice (1533.) do Balovićeve Plača (1733.): usporedna analiza tekstova" (str. 205–239). U njemu se kroz multimedijalnu grafijsku i tekstološku raščlambu pojedinih strukturalnih slojeva usporedno promatraju tekstovi tzv. sjeverne, zatim korčulanske i bokokotorske skupine plačeva i njihove tekstovne modifikacije u rasponu od dva stoljeća. Pritom autorica ističe jedinstveno hrvatsko kulturno ozračje svih tekstova koji se razvijaju na zajedničkoj srednjovjekovnoj osnovi s tim da bokokotorske varijante donose i "sasvim specifične pjesničke tvorevine s nešto jače izraženom dramskom formom". U "Pregledu pasionske baštine Boke kotorske" (str. 241–256) razmatra se razvojni put pasionskoga pjesništva i dramskih prikazanja tzv. bokokotorskoga književnoga kruga, koji se razvijao istodobno s ostalim hrvatskim kulturnim središtima, naglašavajući pritom zavidno bogatstvo tekstovnoga fonda (koji još uvijek nije potpun) koje je povezano s "višestoljetnim jakim utjecajem Katoličke crkve i činjenicom da je pučanstvo bilo autohtono i jedinstveno". Nastajanje pasionskoga književnoga fundusa pripisuje se izrazitim kulturnim aktivnostima mnogih bratovština, posebice Bratovštini kotorskih pomoraca te razvijenoj prepisivačkoj djelatnosti. U tom smislu autorica daje kronološki pregled i raščlambu šest bokokotorskih rukopisa pasionske tematike od *Budljanske pjesmarice* iz 1640. godine preko *Pjesmarice*

Marka Balovića (1733), *Knjige molitava i pjesama crkve sv. Marije u Kotoru* Petra Kinka (1756), *Peraške crkvene pjesmarice* Nikole Burovića (1769) do *Pjesmarice* Nikole Mazarovića (1783) i *Crkvene pjesmarice* kap. Ivana Nenadića (1798), zaključujući popis sa sedmim i najmlađim rukopisom *Plača don Srećka Vulovića* iz 19. stoljeća. Uz napomenu o slaboj znanstvenoj obradi bokokotorskih pasionskih tekstova u odnosu na druge hrvatske tekstove istoga žanra, autorica završava poglavlje s kulturološkim natuknicama o Balovićevoj i Mrazovićevoj pjesmarici. Pritom ističe književni utjecaj starije južnodalmatinske, točnije korčulanske pasionske književne tradicije koja se u kontekstu interkulturalnih dodira prepoznaje u *Budljanskoj pjesmarici*, čije refleksije nalazimo u dvama uspoređenima mlađim pjesničkim pasionskim ostvarajima koji prate tradicionalni osmerački dvostih kao temeljnu ritamsko-misaonu jedinicu koja otvara filološke smjernice u potrazi za nepoznatim izvornikom bokokotorske pasionske pisane riječi. Četvrto i peto poglavlje predočuju rukopis *Pjesmarice* Marka Balovića iz 1733. godine s tim da se najprije prikazuje usporedba njezinih odlomaka s ostalih šest bokokotorskih pjesmarica, a potom se donosi transkripcija Balovićeve pjesmarice (str. 261–317). Posljednje, šesto poglavlje je “Rječnik manje poznatih riječi Balovićeve pjesmarice” (str. 319–330), koje je sastavio Ivan Galić. Knjiga završava odlomkom iz recenzije Sanjina Kodrića, koji ističe doprinos knjige Vande Babić kojom se otvara drugačiji pogled na hrvatsku književnost i kulturu Boke u kontekstu hrvatsko-crnogorskih književnih i kulturoloških poveznica.

Knjiga Vande Babić *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*, zaodjenuta moćnom simbolikom neodjeljivosti koju pronosi slika na naslovnici – “Majka i dijete” Dimitrija Popovića, snažna je poveznica autoričinih književno-povijesnih istraživačkih zanosa i zavičajnih senzibiliteta, koji je vode već skoro dva desetljeća. To je hvalevrijedna kompilacija koja otvara prostor mnogim budućim interdisciplinarnim znanstvenim propitivanjima bokokotorskoga kraja na smjernicama suvremenih dosega humanističkih znanosti. I kao što je autorica bila potaknuta radovima svojih vrsnih prethodnika, nastavljajući tamo gdje su oni stali, tako je i ova knjiga poticaj, kako i sama napominje u uvodu, za druge razrade i buduća promišljanja o Boki i Bokeljanim.

Antonija Zaradija Kiš

Pitirim Sorokin, Društvena i kulturna dinamika. Studija promjena u velikim sustavima umjetnosti, istine, etike, prava i društvenih odnosa, Jesenski i Turk, Zagreb 2016., 853 str.

U listopadu 2016. godine izdavačka kuća Jesenski i Turk je u okviru “Sociološke biblioteke” objavila kapitalno djelo svjetske sociologije *Društvena i kulturna dinamika* autora Pitirima Sorokina. Iako su prva tri sveska knjige objavljena davne 1937., a četvrti svezak 1941. godine, a Sorokin je, potaknut prijedlozima kolega, još 1957. godine skratio knjigu na jedan svezak,

prošlogodišnje izdanje skraćene verzije *Društvene i kulturne dinamike* prvi je hrvatski prijevod tog kapitalnog sociološkog djela.

Pitirim Sorokin bio je briljantan znanstvenik čiji bi turbulentni život lako mogao poslužiti kao predložak maštovitog pustolovnog romana. Rodio se 1889. godine na sjeveru Rusije, među Komima, ugrofinskom nacionalnom manjinom (otac mu je bio Rus, majka pripadnica naroda Koma), i tek je s jedanaest godina naučio čitati i pisati. To ga nije spriječilo da 1922. godine doktorira sociologiju na prestižnom Sveučilištu Sankt Peterburg, na kojem je 1918. godine osnovao Odsjek za sociologiju gdje je predavao i bio pročelnik. Zbog svojih protuimperijalističkih, ali i antikomunističkih političkih uvjerenja Sorokin je bio proganjan i zatvaran i u carskoj i u boljševičkoj Rusiji. Štoviše, bio je čak i osuđen na smrt, ali je oslobođen zbog zalaganja mnogih utjecajnih intelektualaca i po Lenjinovu nalogu. Ipak je u rujnu 1922. godine protjeran iz Sovjetskog Saveza. Nakon progona iz Rusije, posredstvom i uz pomoć Tomáša Masaryka Sorokin je gotovo dvije godine živio u Češkoj. Krajem 1923. godine odselio je u SAD gdje je u razdoblju od 1924. do 1930. godine bio profesor sociologije na Sveučilištu u Minnesoti, a 1930. godine postao je prvi profesor i pročelnik Odsjeka za sociologiju na Harvardu. Sorokin je bio plodan pisac, a njegova važnija djela pored najznačajnijeg *Društvene i kulturne dinamike* su *Sociologija revolucije* (1925), *Socijalna mobilnost* (1926), *Suvremene sociološke teorije* (1928) i *Kriza našeg doba* (1941). Umro je 1968. godine.

Skraćenu verziju *Društvene i kulturne dinamike* iz 1957. godine na hrvatski je prevela Paulina Tomić, a pogovor je napisao Duško Sekulić. Knjiga je podijeljena na devet dijelova: (1) "Uvodna razmatranja"; (2) "Fluktuacija ideacijskih, idealističkih i osjetilnih oblika umjetnosti"; (3) "Fluktuacija ideacijskog, idealističkog i osjetilnog sustava istine i znanja"; (4) "Fluktuacija ideacijskog i osjetilnog oblika etičkog i pravnog kulturnog mentaliteta"; (5) "Tipovi i fluktuacija sustava društvenih odnosa"; (6) "Fluktuacija rata u međugrupnim odnosima"; (7) "Fluktuacija unutarnjih nemira u unutargrupnim odnosima"; (8) "Kultura, ličnost i ponašanje"; (9) "Zašto i kako sociokulturne promjene". Uvod u *Društvenu i kulturnu dinamiku* napisao je Michael P. Richard.

Iz same strukture knjige, baš kao i naslova pojedinih dijelova knjige vidljivo je da je Sorokinova opsesija struktura, modeliranje i dinamika sociokulturnih nadsistema/nadsustava i njihovih uzajamnih procesa. Sorokinova ambicija bila je da društvo i društvene procese objasni univerzalnom teorijom sistema koja će biti primjenjiva i na sistem umjetnosti, i na sistem znanosti i filozofije, i na sustav religije i pravnih temelja društva, te da objasni zbog čega dolazi do kriza i dezintegracije idejnih nadsustava kao svojevrskih *axis mundi*. Sorokin ljudsku kulturu u najširem smislu definira kao "ukupan zbroj svega što je stvorila ili modificirala svjesna ili nesvjesna aktivnost dvaju ili više pojedinaca koji su u međusobnoj interakciji ili koji međusobno utječu na svoje ponašanje" (str. 39). Razlikuje integrirane i neintegrirane ljudske kulture, a sistemska teorija koju je razvio u *Društvenoj i kulturnoj dinamici* odnosi se na integrirane ljudske kulture. Prema Sorokinu, "broj neintegriranih oblika kulture mnogo je veći, zapravo neograničen" jer ti oblici dolaze u brojnim varijacijama "različitih nakupina, sporednih osobina i nepovezanih sustava", a "niz neintegriranih, eklektički pomiješanih kombinacija ideacijskih i osjetilnih kulturnih elemenata" je golem. No, kada je riječ o glavnim integriranim oblicima njihov "broj – ili mogućnosti – u teoriji i u zbilji, puno je ograničeniji" (str. 776). Razmatra mnogobrojne međudnose raznih tipova integracije kulture kojih je prema Sorokinu četiri i radi se o prostornim, vanjskim, funkcionalnim i logičkim tipovima od kojih svaki ima definirana svojstva.

Prvi tip je prostorna ili mehanička bliskost (nakupina) koja podrazumijeva "svaki konglomerat kulturnih elemenata (predmeta, obilježja, vrijednosti, ideja) u danom području društvenog i fizičkog prostora, uz prostorni ili mehanički stjecaj kao jedinu vezu koja ih spaja" (str. 41).

Drugi tip integracije je posredna povezanost preko zajedničkog vanjskog faktora koja podrazumijeva prostornu bliskost dvaju ili više kulturnih elemenata koji nemaju nikakvu funkcionalnu ili logičku vezu, ali su u međusobnoj povezanosti zbog nekog zajedničkog vanjskog faktora. Kako bi ilustrirao ovaj tip integracije Sorokin navodi primjer sjeverne Rusije u kojoj se pije votka, zimi se koriste skije, kuće su građene od velikih trupaca i u njima se koriste peći za grijanje, ljudi obuvaju pustene zimske čizme, mladež se okuplja po kućama tijekom zimskih večeri kako bi se zabavili i udvarali. Zajednički nazivnik tih međusobno nepovezanih kulturnih elemenata su klimatski uvjeti (str. 41).

Treći tip je uzročna ili funkcionalna integracija koja podrazumijeva "spoj kulturnih elemenata u kojem oni čine uzročno (funkcionalno) jedinstvo". Kako bi ilustrirao ovaj tip integracije Sorokin navodi primjer automobila koji se sastoji od dijelova koji su prije sklapanja u funkcionalnu cjelinu puki prostorni niz (str. 42).

Četvrti tip je logičko-značenjska integracija kulture koja podrazumijeva integraciju u svom najvišem obliku, i omogućava je samo ljudska misao, mišljenje i mašta. Sorokin ovaj tip ilustrira integralnom cjelinom dijelova Kantove *Kritike čistoga uma* ili razbacanim notnim listovima Beethovenove *Treće simfonije* (str. 44–45).

Temeljna Sorokinova ideja jest da se povijest integriranih društva/kulture odvija u idejnim fazama ili putem tri integrirana oblika, ili tri integrirane faze: ideacijskog, idealističkog i osjetilnog nadsustava koji se mijenjaju sljedećom dinamikom: osjetilna–ideacijska–idealistička, odnosno ideacijska–idealistička–osjetilna faza.

Dva su oblika integrirane kulture, prema Sorokinu, dijametralno suprotna – ideacijski i osjetilni. Svaki od tih dvaju oblika ima svoja temeljna obilježja koja se mogu analizirati u odnosu na njihove unutarnje (kulturni mentalitet) i vanjske aspekte (organski i neorganski fenomeni: predmeti, događaji i procesi koji oličavaju, utjelovljuju, ostvaruju ili eksternaliziraju unutarnje iskustvo). S obzirom na činjenicu da nijedna integrirana kultura ne postoji u potpuno čistoj formi Sorokin kao treći nadsistem definira idealistički koji je svojevrsna sinteza ideacijskog i osjetilnog oblika integrirane kulture. Kulturni mentalitet neke integrirane kulture Sorokin razmatra u odnosu na sljedeće četiri točke: (1) priroda stvarnosti; (2) priroda potreba i ciljeva koje treba zadovoljiti; (3) stupanj u kojem te potrebe i ciljeve treba zadovoljiti; (4) metode zadovoljenja (str. 58–81).

Premise ideacijske kulture su sljedeće: "(1) stvarnost se opaža kao neosjetilna i nematerijalna, kao vječni bitak (*Sein*); (2) potrebe i ciljevi uglavnom su duhovne prirode; (3) opseg njihova zadovoljenja najveći je, a razina najviša; (4) metoda njihova ispunjenja ili ostvarenja samonametnuto je minimiziranje ili ukinuće većine fizičkih potreba, i to u najvećoj mogućoj mjeri" (str. 65). Sorokin razlikuje dvije osnovne podskupine ideacijskog kulturnog mentaliteta: (1) asketski ideacionalizam, koji podrazumijeva potpuno odvajanje od osjetilnog svijeta te (2) aktivni ideacionalizam, koji osim minimiziranja tjelesnih potreba nastoji i preobraziti osjetilni svijet, osobito sociokulturni svijet.

Premise osjetilne kulture su sljedeće: (1) stvarnost se shvaća kao postojanje, proces, promjena, strujanje, evolucija, napredak, preobrazba; (2) potrebe i ciljevi su uglavnom fizički; (3) teži se maksimalnom zadovoljenju tih potreba; (4) način njihova ostvarenja nije unutarnja modifikacija pojedinaca koji tvore kulturu, već modifikacija ili eksploatacija vanjskoga svijeta. Sorokin razlikuje tri varijacije kulturnog mentaliteta osjetilne integrirane kulture: (1) aktivni osjetilni kulturni mentalitet nastoji zadovoljiti potrebe i ciljeve uz pomoć najučinkovitije modifikacije vanjskog miljea (aktivni "epikurejci"); (2) pasivni osjetilni mentalitet (pasivni "epikurejci") nastoji zadovoljiti potrebe kroz parazitsku eksploataciju i iskorištavanje vanjske stvarnosti onakve

kakva ona jest, promatrane kao sredstvo za ostvarenje čulnih užitaka (“u se, na se i poda se” je geslo ove varijacije); (3) cinički osjetilni mentalitet (cinički “epikurejci”) nastoji zadovoljiti potrebe pomoću tehnike navlačenja i skidanja ideacijskih maski koje obećavaju najveći dobitak u obliku fizičkog profita (tartufi svijeta, oni koji mijenjaju svoje psihosocijalne “boje” i prilagođavaju svoje “vrijednosti” kako bi plivali niz struju).

Premise mješovitog tipova mentaliteta i kulture su eklektične, proturječne i slabo logički integrirane. Sorokin razlikuje:

idealistički kulturni mentalitet koji je logički integriran i predstavlja više-manje uravnoteženi spoj ideacijskih i osjetilnih elemenata, no ipak uz prevlast ideacijskih. Za njega je stvarnost mnogostrana, potrebe i ciljevi su i duhovne i materijalne prirode, ali je materijalno ipak podređeno duhovnom; metode ostvarivanja obuhvaćaju modifikaciju vlastitog “ja” i preobrazbu vanjskog osjetilnog svijeta.

pseudoideacijski kulturni mentalitet koji je neintegrirani, pseudoideacijski mentalitet, moglo bi ga se nazvati “supkulturnim”, potrebe i ciljevi su pretežno fizički i samo umjereno zadovoljeni, a metoda zadovoljenja je tupo i pasivno trpljenje udaraca koji dolaze izvana i posljedica su nemoći odupiranja.

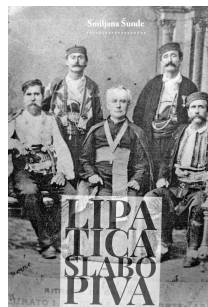
Sorokin u knjizi ne daje konačno objašnjenje zašto je dinamika promjene faza osjetilna-ideacijska-idealistička, odnosno ideacijska-idealistička-osjetilna, i je li moguć drugačiji redosljed izmjena faza, već nudi empirijsko objašnjenje prema kojem čovjek u prezreloj fazi osjetilne kulture “postaje toliko ‘divlji’ da ne može – niti želi – ‘ukrotiti samoga sebe’, te ga, poput nesavjesnog vozača, opametiti može jedino katastrofalna tragedija i kazna, kao imanentna posljedica njegova ‘ludovanja’. To zahtijeva ‘policajca povijesti’, koji mu isprva nameće tešku i čisto fizičku prisilu, kao što to čine suvremeni totalitarni policajci povijesti; a zatim, postupno, nakon ovog tegobnog pripitomljavanja, stavlja ga se u luđačku košulju ideacijske kulture radi konstruktivne i stvarne ‘reedukacije’ i ‘reorijentacije’ prema njemu samomu te prema svijetu vrijednosti i ukupnoj stvarnosti. Drugim riječima, suviše divljem osjetilnom čovjeku teže je spontano se pretvoriti u idealista, i stvoriti idealističku kulturu, nakon raspada osjetilne kulture, nego što je to ideacijskom čovjeku – na primjer, redovniku – koji izađe iz svoje ćelije i nadosjetilnog svijeta, i počne raspoznavati plemenitu ljepotu veličanstvenog svijeta osjetila, počne ga opažati, shvaćati i cijiniti, barem kada je riječ o njegovim najplemenitijim i najuzvišenijim aspektima. Lakše je spustiti se s visina idealističkog snježnog vrhunca na prekrasnu visoravan idealističke stvarnosti nego uspjeti se iz nizine prezrele osjetilne kulture na idealističku visoravan. Ovdje možda imamo nešto slično principu ‘najmanjeg otpora’ E. Macha. Lakše je spuštati se nego uspinjati se, pod uvjetom da su spuštanje i uspinjanje slobodni i spontani, a ne prisilni, kao u slučaju prelaska iz osjetilnog u ideacijsko, koji je nametnut nekom teškom nevoljom i prisilom ‘policajaca povijesti’” (str. 797).

Da bi se razumjelo Sorokinovo monumentalno djelo potrebno je imati na umu povijesne okolnosti u kojima je ono nastalo, ali i osobne okolnosti samog Sorokina. Ovo je djelo u integralnom obliku nastalo u razdoblju neposredno pred i na samom početku Drugog svjetskog rata, a prethodila su mu Sorokinova traumatična iskustva propasti carske Rusije i Oktobarske revolucije koja su nepovratno uništila Sorokinovu vjeru u progres i linearni razvoj društva i čovječanstva. Teorije društva i povijesti koje je nudila tadašnja znanost, a treba imati na umu i da se sociologija tek etablirala kao akademski široko prihvaćena disciplina, nisu prema Sorokinu mogle objasniti kako je moguće takvo nasilje među ljudima i zašto dolazi do takvih kriza svjetskih razmjera. Ideja o progresu i linearnoj povijesti Sorokinu je nakon svega što je vidio i osobno doživio djelovala nerealno i utopistički, ali se, s druge strane, nije slagao ni s tada utjecajnim idejama o cikličkoj povijesti koje je zagovarao Oswald Spengler u *Propasti Zapada*

ili onima o propasti civilizacija koje je zagovarao Arnold J. Toynbee u *Proučavanju povijesti*. Za razliku od ta dva autora Sorokin nije smatrao da je ijedna od velikih civilizacija u potpunosti propala, odnosno tvrdio je da kulture ne iščezavaju, već se mijenjaju, a te promjene imaju svoj specifičan ritam. Umjesto ideje o progresu ili linearnoj povijesti, ili ideje cikličnog obnavljanja povijesti, Sorokin nudi tezu o sociokulturnim fluktuacijama prema kojoj se procesi “ponavljaju u društvenom i kulturnom životu i u ljudskoj povijesti” (str. 96) jer se nijedan jedinstveni povijesni proces ne može “opisati bez priznanja, eksplicitnog ili implicitnog, da se mnogi njegovi bitni elementi ponavljaju” (str. 101). Sorokin zagovara “varijabilno ponavljajući obrazac” kao najširu i najbogatiju koncepciju jer “ona ne pripisuje cjelokupnom povijesnom procesu ili svim sociokulturnim procesima bilo kakvu trajnu tendenciju ili smjer koji treba nepromjenjivo slijediti. Ona ne pretpostavlja da se društveni i povijesni procesi uvijek moraju odvijati po ravnoj liniji, ili spiralno, ili u krugovima, ili na bilo koji drugi način ili u bilo kojem drugom smjeru” (str. 106–107). Ukoliko se ne moraju ponavljati, ali prema Sorokinovim osjetilno-ideacijsko-idealističkim fazama ipak fluktuiraju u istom, vječitom ritmu, onda Sorokinova teorija ima aporiju koju taj utjecajni sociolog nikada nije uspio riješiti. No, usprkos toj i drugim nelogičnostima prisutnima u ovom sociološkom klasiku, *Društvena i kulturna dinamika* iznimno je poticajno djelo za razmišljanje o povijesti društvenih procesa, ali i o sudbini čovječanstva.

Mirela Holy

**Smiljana Šunde, Lipa tica slabo piva
(don Mihovil Pavlinović u podgorskim
anegdotama), Naklada Bošković,
Zagreb 2017., 100 str.**

Društveni i humanistički doprinosi don Mihovila Pavlinovića (1831.–1887.) nezaobilazni su u istraživanju bilo kojega segmenta hrvatske, a posebice dalmatinske političke, vjerske i kulturne povijesti. Marni Podgoranin – “naš don Mijo” ili “Domijo” – kako ga i danas ljudi spominju u Podgori, evocirajući time izraženu skromnost po kojoj je don Mijo bio prozvan “podgorskim pustinjakom” (str. 45), ostavio je dubok trag u sjećanju i mislima dalmatinskoga puka. Ne samo što je bio dugogodišnji zastupnik Carevinskoga vijeća (Verstärkter Reichsrat) u Beču, jedan od utemeljitelja i vođa Narodne stranke, te zastupnik u Hrvatskom i Dalmatinskom saboru gdje prvi progovara hrvatskim jezikom, don Mihovil Pavlinović je i glavni nositelj preporodnih ideja u Dalmaciji druge polovice 19. stoljeća. Obilazeći Dalmaciju karizmatiski podgorski prosvjetiteljski hodočasnik energično je razbuktavao nacionalnu i prosvjetiteljsku svijest, ali i zadovoljavao svoje istraživačke strasti, bilježeći jezičnu i etnološku građu svoga kraja kojom se i danas koristimo u književnim i jezikoslovnim istraživanjima.

O spomenutim i sličnim temeljnim smjernicama iz don Mijina životopisa autorica knjige, Smiljana Šunde, u kratkom uvodnom poglavlju “Riječ prije” (str. 7–10), upoznaje čitatelja sa

snažnom Pavlinovićevom povezanošću s rodnom Podgorom, koja “mu je bila izvor i uvir, ondje je dugo bio župnikom, ondje je ljepotom prirode napajao svoju pjesničku dušu, ondje je osluškivao duh i riječi svojih predaka, naslućivao misli i postupke budućih naraštaja” (str. 8). Da bi se što jasnije sagledala još uvijek živa Pavlinovićeva prisutnost u Podgori, autorica provodi čitatelja kroz vrijeme 19. stoljeća u narednom poglavlju “Don Mihovil Pavlinović (danas) među Podgoranima” (str. 11–30), razlažući ga u tri potpoglavlja: “Podgora u vrijeme don Mihovila Pavlinovića” (str. 13–15) u kojemu se ističu važni trenuci 30-ih godina 19. stoljeća, odnosno događanja u prvim godinama odrastanja M. Pavlinovića; “Pavlinovići” (str. 16–19) u kojemu autorica raščlanjuje rod podgorskih Pavlinovića od rodonačelnika Ivana-Ivanca Pavlinovića s početka 18. stoljeća, temeljeći se na podacima iz matičnih knjiga (iz Zadra, Splita, Makarske, Podgore); “Svećenici iz roda Pavlinović” (str. 20–30) gdje autorica sažeto i kronološki govori o djelatnostima trinaestorice svećenika iz roda Pavlinovića, među kojima središnje mjesto pripada don Mihovilu Pavlinoviću. Evocirajući tako sjećanja na don Mijine prethodnike S. Šunde dinamično i životno uvodi čitatelja u godine 19. stoljeća, slikovito predočujući cjelovito okruženje u kojemu se oblikuje i iz kojega izrasta don Mijina osobnost, djelatnost te prisnost s ljudima, upirući se na razgranato rodoslovlje Pavlinovića, kojemu, po ženskoj liniji, pripada i sama autorica (str. 19). Upravo ta izražena rodna poveznica utječe na živost doživljaja knjige čiji središnji dio, “Anegdote o don Mihovilu Pavlinoviću”, kao da briše granice prošlosti i sadašnjosti, ističući usporedno negdašnju don Mijinu i sadašnju autoričinu neraskidivost veza s rodnom grudom i prisnost s njezinim žiteljima koji su bili don Mijina vjerna pastva, a za autoricu važni kazivači i iskreni tkalci ove knjige. Trideset i četiri anegdote o don Miji kojima je autorica dala naslove s obzirom na njihovu temu, ključni lik ili ključni termin koji se pojavljuje u anegdoti, doimaju se poput albuma sa slikama o ljudima i običajima podgorskoga kraja. Važno je istaknuti da autorica jezgrovito i zanimljivo predstavlja te povijesno, zemljopisno, toponimijski i terminološki upotpunjuje svaku anekdotu, potkrjepljuje njezinu stvarnost i to ne samo kroz riječi pomno odabranih kazivača već kroz konstantno upiranje na znane arhivske dokumente, čime se dodatno potvrđuje istinitost svake priče. U tom smislu npr. prvom anekdotom, “Strossmayer”, S. Šunde ističe ne samo don Mihovilove prijateljske kontakte s iznimnim ljudima naše povijesti, izdižući istovremeno i važnost Podgore kao mjesta susreta već konstatira neistinitost boravka znamenita biskupa, čime cijela anegdota prerasta u mit. I koliko će god ova priča ostati vječno intrigantna jer lebdi između istinitoga i neistinitoga, toliko je druga, “Don Mihovilov sprovod”, čvrsta povijesna slika nezaboravna događaja kao što je i “Govor i jezik” povijesna istina utkana u bogatu Pavlinovićevu jezičnu ostavštinu (u HAZU), koja je sadržana u glasovitom *Rječniku JAZU* (usp. <http://ihjj.hr/iz-povijesti/rjecnik-hrvatskoga-ili-srpskoga-jezika-tzv-akademijin-rjecnik/40/>). Na istim jezikoslovnim smjernicama ističemo anekdotu “Keara”, čiji je naslov podgorski dijalektalizam za ručno izrađenu kožnu vrećicu za novac (novčanik). Autorica ovdje skromno razotkriva svoju leksičku i etnološku strast (po čemu nam je poznata kao jedna od urednica iznimno poučnih kratkih radio emisija HR1 *Govorimo hrvatski*), nastavljajući time Pavlinovićevu sakupljačku aktivnost, ali i diskretno ističući uvijek otvorene putove jezičnih hrvatskih specifikuma. Na istim povijesno-kulturološkim smjernicama valja promišljati i anekdotu “Prijevoz”, koja ističe don Mihovilove pobudničke govore u povodu otvaranja Hrvatske narodne čitaonice u Jelsi 1868. i Metkoviću 1873. godine te osnivanje kulturno-prosvjetiteljske udruge “Streljačka četa” iste godine u Podgori, prve hrvatski orijentirane udruge u Dalmaciji. Veći broj anegdota (“Pastirica na Stazi”, “Keara”, “Vinograd u Točilu”, “Poruka pod jastukom”, “Susret s begom”, “Bosna”, “Prijevoz”) povezuje don Miju s Bosnom, koju je uglavnom projahao na konju i koja ga je posebno oduševljavala, čiji je narod cijenio, jezik volio i koju je smatrao “obećanom zemljom” u usporedbi s dalmatinskim kršem. Nekoliko anegdota (“Kampavel”, “Laz”, “Slika”, “Porat”) ističu don Mijin izravan doprinos Podgori za njegova župnikovanja (1855.–1873.) kao što su: obnova župne kuće, izgradnja novoga oltara u župnoj crkvi, dogradnja zvonika, gradnja Laza važnoga podgorskoga okupljalista, grdnja Porta, no nekoliko njih apostrofiraju i neprijateljski odnos prema

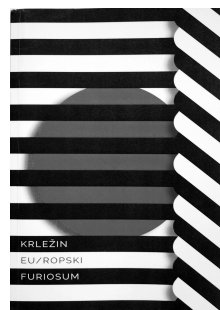
don Miji, o čemu se, prema autoričnim riječima, i danas zna raspravljati ("Poprat i Radovanjac", "Murve", "Izbori", "Levirat"). Zanimljive su anegdote "Dar za Pilatov dvor" i "Nećakinje" koje ističu don Mijinu povezanost s rodbinom i naglašavaju njegovu brižnost prema nećacima, dok su mudri don Mijini savjeti sačuvani u pričama "Savjet" i "Lipa tica", odakle je izvučen i naslov cijele knjige. Mnoge od anegdota ističu don Mihovilove osobnosti, navike, uvjerenja ("Glas", "Oslovljavanje cara", "Crjeni", "Domijin ili Ščekića kuk", "Štap", "Pljuska", "Trovanje", "Pjesma", "Jut i ostalo") te uvelike pomažu u stvaraju jasnije predodžbe o velikom Podgoraninu i njegovu stavu prema drugima, ali i drugih prema njemu.

Nakon kratka i jasna zaključka u "Riječi poslije" (str. 83) o don Mijinoj važnosti, o čemu na dosad jedinstven način govori ova objelodanjena sakupljena usmena predaja živa i danas u Podgori i tamo gdje ima Pogorana, slijedi "Tumač manje poznatih riječi" te popis od dvadeset i petoro kazivača od kojih većina danas više nije među nama, no čija su zapisana svjedočanstva stvorila ovu knjigu. Uz popis odabrane literature te kazala osobnih i zemljopisnih imena, knjiga donosi sedamnaest posebno dragocjenih fotografija, kojima autorica i slikom predočuje vrijeme i podneblje svoje knjige. Posebno bih istakla najstarije: sprovod don Mihovila Pavlinovića od 20. svibnja 1887. godine, panorama Podgore iz 1895. godine, fotografija s naslovnice "Don Mihovil Pavlinović s bratom i prijateljima" nesigurne datacije i identifikacije nekih pojedinaca (bilj. 19) te fotografija podgorskoga Porta s početka 20. stoljeća na poleđini knjige.

I kao što je harni Podgoranin zauvijek pronio slavu svoga kraja, njegova zemljakinja Smiljana Šunde, pasionirana skupljačica podgorskoga narodnoga blaga, čuvarica podgorske povijesti i sudbina njezinih ljudi, na najbolji je način – zapisanom usmenošću – trajno obilježila 130. obljetnicu smrti don Mihovila Pavlinovića. A njegova rodna kuća i Domijina Jut, danas iako u ruševinama, prkosno odguruju prolaznost, ističu velikoga prosvjetitelja te snažno i tužno (vapeći za konzervacijom i obnovom pa i osmišljavanjem nekoga budućega projekta koji bi izdigao važnoga Podgranina) potvrđuju riječi iz Mateja, kojima autorica započinje ovu knjigu: "Prorok je bez časti jedino u svom zavičaju i u svojoj kući" (Mt 13,57).

Antonija Zaradija Kiš

Krležin EU/ropski furiosum, ur. Bojan Koštić i Suzana Marjanić, Udruga za promicanje izvedbenih umjetnosti i kulture "Pod galgama", Koprivnica 2016., 272 str.

Krležin EU/ropski furiosum je, za hrvatske prilike, izrazito neobično izdanje. Ujedinjenim uredničkim snagama i entuzijazmom nastavnice (Suzana Marjanić) i njenog studenta (Bojan Koštić), oboje "krležofili" prema vlastitom priznanju, nastao je ovaj zbornik radova razgovora s Krležinim suvremenincima i pogledima studenata-krležofila, inicijalno inspiriran drugim iz-

danjem Festivala Miroslav Krleža održanog početkom ljeta 2013. godine. No, daleko od toga da se zbornik striktno držao programa dotičnog festivala, njegove su se silnice i interesne sfere pružile puno šire, zahvativši veći opseg Krležine ostavštine. Izdavač zbornika je Udruga za promicanje izvedbenih umjetnosti i kulture "Pod galgama", a već njeno ime jasno sugerira kako je riječ o skupini koja se svjesno stavlja u poziciju autsajdera na mapi hrvatske kulture što je, uostalom, izrazito naglašeno u predgovoru zbornika jasnim distanciranjem i od tada aktualnog Hasanbegovićevog ustroja Ministarstva kulture, ali i od krležofobnog dijela uredništva časopisa *Zarez*.

Tako prvi dio zbornika čini deset razgovora o Krleži, objavljenih tijekom 2013. godine u *Zarezu*, vođenih s osobama na različite načine povezanim s Krležom. Ugrubo, jedan dio čine razgovori s osobama koje ulaze u intimni krug ljudi koji su imali pristup Gvozdu i Krležinoj svakodnevici (Goran Matović, Ivo Štivičić, Silvana Čengić Voljevic, Latica Ivanišević), a koji su se uglavnom, izuzev Štivičića koji je opširno govorio o vlastitim pokušajima dramatizacije i adaptacije za televizijski format pojedinih Krležinih djela, držali anegdotalnog diskursa, otkrivajući nam voajerski zanimljive sitnice suživota Miroslava i Bele iz "tvrđave" Gvozd. Drugi bi se dio razgovora također mogao podijeliti u dvije manje skupine. Prvu bi činili Krležini neupitni "fanovi" (Bora Ćosić, Ivan Glišić, Mirjana Stančić) koji progovaraju o vlastitoj fascinaciji Krležom te njegovom inspirativnom utjecaju na njihova djela dok bi drugu činili krležofilni stručnjaci (Velimir Visković, Jevgenij Paščenko, Branko Hećimović) koji također nisu skrivali simpatije prema "Fricu", ali su o njemu progovarali "nefetišistički" te se nisu libili uputiti i pokoju kritiku njegovom javnom djelovanju.

Drugi dio zbornika čine mahom radovi studenata Hrvatskih studija (Kroatologija), Centra za ženske studije te doktoranada Poslijediplomskog studija književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom Fakultetu u Zagrebu. Dio ovih radova uzima sličnu šprancu usporedbe nekog Krležinog djela s, prema mišljenju autora, pripadajućim srodnim djelom iz svjetskog kanona književnosti. Tako imamo priliku pročitati, na primjer, komparacije *Putu u raj* s Pelevinovom pripovijetkom *Žuta strijela* (autorice Marijane Ivić), romana *Na rubu pameti* sa znanstvenom studijom Mary Ellmann *Razmišljanje o ženama* (Marina Tkalčić), romana *Povratak Filipa Latinovicza* sa Sartreovom *Mučninom* (Eva Gluhak) te *Balade Petrice Kerempuha* s Costerovom *Legendom o Eulenspiegelu* (Nikolina Sabljak). Većina ovih eseja napisana je klasičnim akademskim vokabularom, precizno i znanstveno korektno te su očito ispunili svoju svrhu povezanu s određenim kolegijem. Unutar ovog dijela zbornika nalazimo i nekoliko eseja koji se bave zasebnim, uskim i vrlo specifičnim segmentima Krležina pisma. Tako se Anđela Vidović bavi prožimanjem Nietzscheovog Zaratustre s Krležinim dnevničkim zapisima *Davni dani*, Mateja Fabijanić daje dosta preciznu analizu Krležinog prvog romana *Tri kavaljera frajle Melanije*, Tatjana Tomić se posvetila konstrukcijama Krležinih *demonskih žena*, raskrinkavajući mit o njegovoj navodnoj mizoginiji dok je Bojan Koštić pokušao kroz psihoanalitičko čitanje Krležinog odnosa s vlastitim ocem izanalizirati sličan odnos sinova i očeva u noveli/romanu *Vražji otok*. Na tragu tog eseja nalazi se i onaj Antonije Krstić naslovljen "Očevi, majke i sinovi u Krležinim književnim svjetovima", a zasebnu, a opet srodnu cjelinu, čini i skupni esej grupe autora/ica pod naslovom "Krležino kontrastno pismo" koji čine odabrani ulomci studentskih radova, od kojih su neki (Ines Ban, Alan Čubrilo) ujedno i njihovi diplomski radovi, okupljeni pod zajedničkom tematikom Krležinih književnih svjetova danas.

Dvoje autora zborniku su pridonijeli osvrtima na javna događanja povezana s Krležinim djelima. Tako Martina Jurišić emotivno, ali s nepotrebnim odmakom u predgovoru, piše o mladim entuzijastima koji pod imenom Mokre Gljive izvode glazbeno-scenski uradak *Balade Petrice Kerempuha*, predstavu koju sam i sâm imao zadovoljstvo pogledati i poslušati svjedočeći jedinstvenom izvođačkom umijeću. U drugom dijelu svog teksta, autorica s nešto više kritičnosti

piše o predstavi *Krležin ljubavni kviz*, izvedenoj u sklopu programa KUM (Kazalište u Močvari), odajući dojam revnosne posjetiteljice alternativnih kulturnih događanja. Miroslav Artić, pak, u svom tekstu "Na Gvozd, na Gvozd!" daje iscrpan izvještaj s događanja na Festivalu Miroslav Krleža koji je inicijalno i inspirirao ovaj zbornik.

Konačno, zbornik zatvara tekst kourednice zbornika Suzane Marjanić o Krležinom demaskiranju mentaliteta koji nam daje ključ za dešifriranje kriptičnog naslova podsjećajući na brojne miteme vezane uz spregu Hrvatske i Europe te ističući anarhoindividualizam koji se provlači kroz Krležine kritične rečenice spram svake vlasti i ideologije, pa čak i one kojoj je sam slijepo vjerovao u jednom razdoblju svog života, a koja se nepovratno raspala niti desetljeće nakon njegove smrti. Esej Suzane Marjanić uistinu je svojom kvalitetom, promišljenošću i nadasve originalnošću zaslužio zatvoriti te tako zaokružiti ovaj zbornik, izdanje čija je objava jedan nadasve dobrodošao "ekscs" domaćeg izdavaštva.

Mario Kovač

Marie-Louise von Franz, *Senka i zlo u bajkama*, Fedon, Beograd 2012., 369 str.

Osim što su jedan od najprepoznatljivijih primjera dječje književnosti, bajke su vrsta antimoderističkog žanra. Uvijek onkraj povijesti, oslanjaju se na "intuitivni intelekt", totalitet i prožimanje čovjeka i kozmosa. Njihov nepovijesni, iskonski narativ dopušta izlazak iz okvira književnosti izražavajući univerzalne ideje, simbole i motive. Potonje su karakteristike prepoznate u psihoanalizi, pa tako u 20. stoljeću dolazi do svojevrsnog procvata psihoanalitičke interpretacije bajki unutar koje se posebno ističe ona Marie-Louise von Franz. Von Franz od 1934. usko surađuje s K. G. Jungom na njegovim studijama o alkemiji, a suradnja je trajala sve do njegove smrti 1961. godine. Godinama je bila predavačica i analitičarka u Institutu K. G. Junga u Zürichu. Njezino istraživanje, osim psihoanalitičke interpretacije bajki, uključuje i studije o alkemiji, Svetom Gralu, životopis K. G. Junga i dr.

Oslanjajući se na Jungove dubinskopsihološke studije, Marie-Louise von Franz svoju interpretaciju temelji na ideji *jastva*, smatrajući da sve bajke pokušavaju opisati jedinstvenu psihološku činjenicu – *jastva*. Upravo su bajke najčišći izraz kolektivnog nesvjesnog, odnosno arhetipova u njihovom najjednostavnijem obliku. Ti univerzalni simboli koji predstavljaju univerzalno nesvjesno i koji, kako tumači Suzana Marjanić (u prikazu autoričine knjige *Interpretacija bajki*), ukazuju na "put transformacije i razvoja", nalaze se gotovo u svim bajkama, stoga bajke opisuju opću ljudsku osnovu. Navedene su ideje iznesene u knjizi *Interpretacija bajki*, dok u knjizi *Senka i zlo u bajkama* von Franz odlazi korak dalje – baveći se zlom u suvremenom svijetu, a pred kojim

je društvo, oslanjajući se na kršćanstvo i prosvijećeni apsolutizam, postalo bespomoćno. Bajke imaju moć, ističe autorica, otkriti "dimenzije koje nam mogu osvetliti pojedinačna rešenja" (str. 8). Njezina dekonstrukcija, osim što indirektno otkriva antimodernistički karakter bajki, također pokušava ukazati na probleme sjenke i zla u zapadnoj civilizaciji.

Svaka civilizacija ima svoju sjenku, posebno ona kršćanska, stoga je autorica u svojoj analizi fokusirana na kolektivni nivo, koji proširuje individualnim primjerima. Ono što prepoznaje kao uzrok sjenke i sve vidljivijeg zla u zapadnoj kršćanskoj civilizaciji potisnuta je ženska figura, odnosno njezin mračniji, ktonski princip koji je izgubljen dominacijom čistog, sakralnog motiva u liku Djevice Marije. Sve izraženiji muški princip, njegova jednostranost i potiskivanje *anime*, produbljuje problem, a jedino rješenje koje se nameće odvajanje je od ega i boravak u *jastvu* – tome nas uče bajke.

Kao najbitnije aspekte otkrivanja sjenke, von Franz navodi tri stadija: prepoznavanje, prihvaćanje i izražavanje – što je moguće ostvariti kroz analizu snova i aktivnu imaginaciju. Snove autorica interpretira kao "fotografij[u] *Ja* koje je snimilo nesvesno", a koja predstavlja "inicijalnu situaciju bajke: *ona opisuje svesnu situaciju sa stanovišta nesvesnog*" (str. 113–114). Aktivna imaginacija pak, predstavlja ispražnjavanje ega i preuzimanje uloge objektivnog promatrača: "Odvajam se, ostajem po strani od svoje mržnje, ili od svoje velike ljubavi, a onda raspravljam s *tim činiocem*, dok objekt *izostavljam*" (str. 109). No, kako bi uspjela i analiza i aktivna imaginacija nužno je posve se podrediti nepoznatim silama psihe jer zlo dolazi od pogrešnog svjesnoga stava zbog kojeg nesvesno ne može doći do izražaja: "zlo ne dolazi neposredno od principa svesti, već od nekog *zanemarenog arhetipa* u nesvesnom" (str. 162). Upravo nas bajke uče da je "senka deo sveopće duhovnosti našega postojanja, proizvod diskriminišuće svesti", dok s druge strane "upravo zlo, [...], blokira proces osvešćivanja i zato se u bajkama nemilosrdno eliminiše" (str. 169).

Na koji način bajke pomažu i podučavaju o sjenki i eliminaciji zla, von Franz objašnjava u dva dijela knjige. Prvi je posvećen sjenci gdje autorica kreće od uvodnoga dijela u kojemu objašnjava "Pojam sjenke", pa zatim kroz bajke govori o fenomenu "Svrgavanja ili obnove kralja" da bi se nadovezala na "Animu i obnovu". Sve navedeno je dovodi do "Podčinjavanja ega", "Problema povratka" te "Velike Majke i jedinstva". Drugi je dio posvećen zlu gdje autorica objašnjava "Različite nivoe zla", "Opsjednutost zlom", sâm "Susret sa silama zla" nakon čega slijedi poglavlje naslovljeno "Vruće i hladno zlo". Kroz primjere bajki govori o "Potrazi za tajnim srcem" i "Takmičenju u čarobnjačkim vještinama", a završava s poglavljem "Jezgro psihe".

Marie-Louise von Franz navodi nekoliko oblika zla, krećući od arhaičnog mentaliteta kada je čovjek još živio u skladu s prirodom bez etičkog problema, a zlo se jednostavno poimalo kao prirodna činjenica, demon koji živi u šumama i na brdima. No, kroz analizu priča autorica pokazuje kako je problem zla daleko kompleksniji od navedenoga i usko je povezan s čovjekom, odnosno manifestacija i pojava zla ovisi o čovjekovom stavu i ponašanju: "kada nešto nisu u stanju da shvate, ljudi na to što ne razumeju projektuju sopstveno zlo" (str. 228). No, koncept totalnog zla, onog koje današnji čovjek može pojmiti, prema Jungu, kako navodi von Franz, uvodi tek kršćanstvo koje zlu dodaje i duh zla. Autorica stoga upravo u bajkama pronalazi određena pravila pomoću kojih čovjek/civilizacija mogu izaći na kraj sa zlom. Baveći se bajkama, von Franz dolazi do spoznaje "da prema zlu izvan sebe treba postupati u skladu s prirodnom mudrošću bajki, a da moralno svetište višega reda treba primjenjivati na samoga sebe" (str. 256).

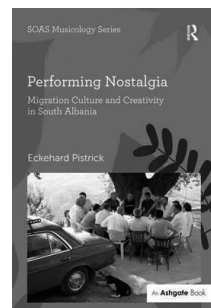
Usko je s problematikom zla povezan problem etike – pojedinac je u sukobu dužnosti između kolektivnog etičkog kodeksa i onog individualnog. Istražujući bajke, von Franz pokušava pronaći opća pravila ljudskoga ponašanja koja bi pobliže objasnila problem etičke dualnosti u

pojedincu, a time i u društvu. No, nailazi jedino na proturječnosti koje zatim objašnjava kao dobar znak jer bez te raznolikosti ne bi postojala ni individualnost. Zaključuje kako boriti se protiv zla znači savladati i odvojiti se od emocija, odvojiti se od ega i biti u skladu sa svojim *jastvom*. O tome nas uče bajke – kada treba djelovati, a kada pustiti da stvari sazriju i dogode se same. Simbolika bajki govori da “ko god je u stanju boraviti u Sopstvu, da se odvoji od ego-ličnosti i povuče u najdublje jezgro svoje psihe, taj se može povući u nevidljivi zamak Sopstva u sebi i biti nepristupačan za nastajanje zla. Kao mjesto na koje se može povući, Sopstvo predstavlja jedino sigurno utočište u situaciji kada zlo pokušava da nas uvuče u svoje spletke” (str. 337) jer božanska se jezgra naše psihe nalazi izvan dobra i zla.

Senka i zlo u bajkama poetična je oda skrivenoj ljudskoj psihi i njezinim mogućnostima. No, osim otkrivanja skrivenog, von Franz u svojoj interpretaciji otkriva ne samo dubinu i moć kolektivno nesvjesnog već i indirektno upućuje na snažan antimodernistički karakter bajki. Problematičnost se njezine analize očituje u ukalupljenosti u određeni metodološki okvir što ostavlja dojam podređivanja simbola i motiva željenom teorijskom polju. S druge strane, von Franz još u svojoj knjizi *Interpretacija bajke* naziva potonju metodu umjetnošću, stoga možda ni ne postoji jedna univerzalna interpretacija kao što ne postoji ni univerzalni odgovor na pitanje o tome kome je dopušteno prosuđivati o sudbini svake pojedine interpretacije.

Martina Jurišić

Eckehard Pistrick, Performing Nostalgia. Migration Culture and Creativity in South Albania, Ashgate, Farnham, Burlington 2015., XVII + 248 str.

Predstavljanje migracijskog fenomena kroz međusobno preplitanje zvuka, prostora, emocionalnosti i kretanja unutar južnoalbanskog konteksta glavna je odrednica ovog rada. Inzistirajući na emotivnom iskustvu sudionika migracijskog procesa te uključivanjem u znanstveni diskurs onih koji su ostali kod kuće, Eckehard Pistrick nastoji nadopuniti konvencionalnu makro perspektivu prethodnih radova o odnosu zvuka i migracije. Koncipirana u devet poglavlja, knjiga *Performing Nostalgia: Migration Culture and Creativity in South Albania* preusmjerava pažnju na pitanja kako je to biti migrantom, što znači proživljavati proces migracije i koje konkretne posljedice ona ima na kulturne prakse, u ovom slučaju migracijske pjesme u Albaniji.

U uvodnom poglavlju Pistrick pojašnjava vlastiti pristup migracijskom procesu kroz njegov emocionalni aspekt pozivajući se na razne teorijske pristupe iz studija sjećanja, migracijskih studija, antropologije, psihologije i etnomuzikologije. Autorov interes leži u predstavljanju onog nematerijalnog, osobnog iskustva migranta smatrajući kako lokalna perspektiva može pridonijeti boljem razumijevanju dinamične prirode migracijskog procesa današnjice. Ono što ovu

knjigu čini drugačijom u odnosu na prethodne radove jest njezino inzistiranje na povezanosti zvuka i emotivnog aspekta migracije u pogledu koncepta *sound nostalgia* koji se manifestira tijekom glazbene izvedbe. Pronašavši teorijski stup u Herzfeldovoj tzv. izvedbenoj kategoriji, Pistrick na sličan način pristupa svom predmetu istraživanja, migracijskim pjesmama na južnoalbanskom prostoru, definirajući ga upravo tako. Glazbene izvedbe za autora predstavljaju opipljivi oblik simboličkog svijeta značenja i važnosti koje migracija znači njezinim sudionicima, a analiza tih izvedbi put njihovog otkrivanja. Nakon uvodnog predstavljanja teorijskih okvira te pozicioniranja vlastitog cilja istraživanja unutar postojećih radova slične tematike, slijede tri poglavlja ("Vocal Multipart Practice in Albania", "Reading the Absences – Approaching the Fieldwork" i "Migration and Mobility in Albania") koja čitatelju nude uvid u širi albanski kontekst. U drugom poglavlju autor donosi generalizirani opis albanskog višeglasnog tradicijskog pjevanja uzimajući u obzir glazbenu strukturu pjesama, način organiziranja izvedbenog sastava, tehnike izvođenja i različite izvedbene situacije. U trećem i četvrtom poglavlju koncentrira se na prisutnost migracijskog procesa u Albaniji, njegovu dinamičnu povijest, demografske posljedice i medijsku ulogu u komentiranju i stvaranju stereotipne slike migranta heroja i žrtve. Petim poglavljem ("Migration, Emotions and Creativity") prekida općeniti, pregledni dio knjige i započinje glavnu raspravu temeljenu na višekratnom terenskom istraživanju od 2006. do 2012. godine. U potonjem, kao i u poglavljima koja slijede ("Migration in Performance – Village Feasts and Nostalgia", "The Deep Wound – Memorialising Migration") autor se koncentrira na konkretne glazbene izvedbe i njihovu analizu. Emocionalni sadržaj migracijskog procesa ime- nuje nostalgijom, što u albanskom kontekstu objedinjuju dva termina, *mall* (čežnja, nostalgija) i *dhimbe* (bol), a ona je ujedno i glavni izvor umjetničke inspiracije. Pistrick putem analize glazbene izvedbe dekodira migracijska iskustva prenesena u zvukovni medij. U višeglasnim pjesmama emocionalnu težinu nose dva glavna glasa, prvi i drugi (*marres* i *kithes*) što je vidljivo u određenim vokalnim obrascima poput oponašanja zvukova kukavice ili vuka dok najdublji glas (*iso*) podržava tu atmosferu. Takve glazbene formule, tj. izvedbe predodžba su migracijskog iskustva poznatog izvođačima i informiranoj publici ali i odrednica onog što se podrazumijeva pod pojmom migracijska pjesma. Za razliku od spomenuta tri poglavlja koja su se temeljila na lokalnim tj. osobnim iskustvima, u osmom poglavlju ("Two Absences – Migration up to Death") autor se ponovno vraća na ulogu medija u konstrukciji migracijskog fenomena na nacionalnoj razini kroz tragični događaj u Otrantu 1997. godine te njegovo značenje za upisivanje individualnog iskustva u nacionalne okvire. Premda knjiga sadrži transkripcije pjesama koje je autor prikupio na terenu, sama analiza ne temelji se na glazbenoj strukturi, već na cjelokupnoj izvedbi, pri čemu su od veće važnosti videozapisi pojedinih glazbenih izvedbi dostupni na multimedijalnom kompaktnom disku priloženom uz knjigu. Na taj način autor dopušta svakom čitatelju, i onome glazbeno neupućenom, razumijevanje same srži ovog rada. Stoga možemo reći kako transkripcije u knjizi čine svojevrstan višak, a razlog njihovog postojanja vjerojatno leži u tendenciji jednog etnomuzikologa da od zaborava očuva vrijedne podatke prikupljene na terenu. Osim transkripcija i multimedijalnog kompaktnog diska, ovaj rad sadrži mnoštvo grafičkih priloga te autorove bilješke s terena što pokazuje Pistrickovu preciznost i želju za što detaljnijim prikazom.

Pisana iz pera etnomuzikologa, ova knjiga nadilazi granice same etnomuzikologije te tvori korisno štivo i drugim znanstvenim disciplinama koje proučavaju proces migracije, poput kulturne antropologije, etnologije, sociologije, psihologije i mnogih drugih, ali ujedno pokazuje i važnost njezinog specifičnog znanstvenog pristupa za što bolje razumijevanje tog društvenog fenomena.

Jana Blažanović

Rock'n'Roll, knj. 2, ur. Dragan Bošković i Časlav Nikolić, Srpski jezik, književnost, umetnost: zbornik radova s 10. međunarodnog naučnog skupa održanog na filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu (23.–25. 10. 2015.), Filološko-umetnički fakultet u Kragujevcu, Kragujevac 2016., 656 str.

Dugo se društvene i humanističke znanosti bore s vlastitim nedostatkom uređene metodologije, a sukladno tomu i nedorečene terminologije. Pogotovo znanost o književnosti i pogotovo kada se promatra unutar određenih interdisciplinarnih studija kulturnih fenomena. Između formalista i kasnije strukturalista te poststrukturalista i na kraju Derridaove dekonstrukcije, književnoteorijskih mijena što su pratile kraj moderne i njenih paradigmi s pojavom još uvijek relativno fluidnog i bezličnog termina postmoderne, odnosno postmodernizma i antimoderizma kao dekadencije i degradacije paradigmi moderne, javlja se i posvemašnja kriza čvrstih žanrovskih odrednica. Postmoderna paradigma, u širem smislu, podrazumijeva pad “velikih narativnih sistema” i raščišćavanje s modernističkom idejom historijskog linearnog progressa, pogonskog goriva za gotovo cjelokupnu zapadnoeuropsku misao i kulturu, vraćajući se Nietzscheovom cikličnom kretanju, te krajnju relativizaciju i zamjenu onoga što Solar naziva “dobrim ukusom” parolom “anything goes”. U tom smislu ta se paradigma oslanja na fragmentaciju, autoreferencijalnost, intertekstualnost i konačno metatekstualnost – književne strategije za prikazivanje teksta kao konstrukta. Usporedimo li te književne i književnoteorijske mijene s kulturnim i povijesnim događanjima 20. stoljeća, možemo uočiti pravilnosti, odnosno poklapanja i ispreplitanja tih dvaju polja, pa iako smo suviše vremenski blizu moderni da bismo mogli definirati prijelaz paradigmi iz jedne u drugu epohu, ipak možemo govoriti o načelnim paradigmatiskim razlikama. No, kako se sada u ovaj kratki i zapravo šturi pregled književnosti i znanosti o književnosti te njenim raspravama i dubiozama uklapa priča o *rock 'n' rollu*?

Književnoantropološki zbornik s 10. međunarodnog naučnog skupa *Srpski jezik, književnost, umetnost*, održanoga od 23. do 25. listopada 2015. godine u Kragujevcu, pokušao je dati okvirni pregled sinergije između kulturoloških i društvenih zbivanja druge polovice 20. stoljeća i isprepletenosti kanonske književnosti s novim oblicima koji se razvijaju, počevši od uspostave paradigmi otpora establišmentu kontrakulture 60-ih godina ne samo u striktno književnom obliku već vodeći se ponajviše estetikom njemačkog idealizma o glazbi kao apsolutnoj umjetnosti, kao lirizaciji osobnog iskustva duha vremena kroz tekst i njegovo glazbeno utjelovljenje.

Zbornik je realiziran u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije 178018: “Društvene krize i savremena srpska književnost i kultura: nacionalni, regionalni, evropski i globalni okvir” s ciljem da omogući susret između “zvanične” (akademske i naučne) i ‘nezvanične’ (*rock 'n' roll*) kulture” (str. 7) te da *rock 'n' roll* legitimira kao društveni i kulturološki fenomen koji je obilježio drugu polovicu 20. stoljeća i čije se akademsko razmatranje i razumijevanje više ne može zaobilaziti budući da su njegovi utjecaji na današnjicu sve samo ne trivijalni.

Misleći *rock 'n' roll* kao pokret, način života, kulturu s pripadajućom paradigmom, gotovo ideologijom, a ne samo kao glazbeni žanr (koji pritom podrazumijeva sve podžanrovske vrste i stilove

od *rhythm 'n' bluesa do new wavea i punka*), ovaj zbornik pokušava proširiti uvide i dosege tog kulturološkog fenomena, oslanjajući se na sve dostupne filozofske, estetičke, književnoteorijske, komparativne i interpretativne alate kako u globalnim i europskim tako i u regionalnim razmjerima.

Tematski se zbornik može razložiti na nekoliko različitih idejnih i motivacijskih sklopova među kojima se kao dijelovi paradigme kontrakulture 60-ih, a kasnije i njenog nasljeđa, mogu izdvojiti određene glavne preokupacije poput razbijanja konformističkog identiteta i negacije postojećeg sistema, uspostave novog duhovnog i duševnog razvoja individue utemeljenog na osobnom iskustvu izmještenom iz okvira društvenih institucija, antagonizma između ideje slobode i realne systemske represije ljudskih i individualnih prava koja izlaze iz zadanih normativnih i legislativnih okvira postojećeg društvenog sistema, proboj antiestablišmentskog nezadovoljstva radničke klase i varijante eskapizma (kroz opojna sredstva, u neku drugu, metafizičku, realnost). Nadalje, uz interdisciplinarni pristup jednom društveno-kulturnom fenomenu doprinose i konkretne interpretacije metaforičkih i simboličkih *topoa* samih tekstova glazbenika i kantautora – od svjetskih veličina, Boba Dylana, Leonarda Cohena, Sixta Rodrigueza, do naših regionalnih, poput Štulića, Idola, Šarla Akrobate i mnogih drugih.

Od kontrakulture preko *new wavea i punka* pratimo historijsku priču o neskladu između osobnog i društvenog, individualnog i kolektivnog, o licemjerju narativnih obrazaca u javnom i društvenom diskursu i nemogućnosti promjene, ali i o dugoročno neuspjelim pokušajima uspostavljanja alternativnih društvenih sistema. Pozicioniranost vremena nastanka *rock 'n' rolla*, negdje na razmeđu društva koje se klacka između konzervativizma i postmoderne nemoći pred kolapsom iluzija o dostizanju utopijskog novog društva, kao posljednjeg trzaja aktivne kritike kroz bunt te konačnog razočaranja u dostižnost ideala humanizma, čini od tog fenomena pomalo tragičnu figuru koju je u njenoj supkulturnoj autentičnosti progutala industrijska "spužva" kapitalizma i prometnula je u kulturnu trivijalnost koja čeka upravo ovakve prilike i pokušaje da dobije svoje mjesto, ako već ne u okviru visoke umjetnosti, onda barem dovoljno relevantno za proučavanje.

I dok se jedinstvenost ovog zbornika ne može poreći, pogotovo u odnosu na širinu tematskog okvira koji zaista omogućava i potiče kreativnost u intelektualnom i interdisciplinarnom pristupanju problematici, isto se nažalost ne može reći i za formalnu strukturu zbornika. Naime, radovi su podjeljeni u pet cjelina, međutim bez jasnog bilo tematskog bilo metodološkog redosljeda. Jedina pretpostavka formalne strukture koju čitatelj/ica može samo nagađati jest da sâm zbornik prati redosljed izlaganja radova na znanstvenom skupu, što zbog pisanog oblika, ali i iz praktičnih uporabnih razloga nije baš najbolje rješenje. Također, nekoliko radova odudara od zadane teme *rock 'n' rolla* kao kulturnog, ali i glazbenog fenomena te je potpuno nejasno na koji način u zborniku nalaze svoje mjesto, osim kroz krhke mogućnosti interpretativnog povezivanja. Primjerice, o tekstu Predraga R. Miliđraga "Neo i agent Smit kao svetskoistorijske ličnosti trilogeje Matrix" eventualno se može govoriti kao o pokušaju raščlanjivanja svijesti o slobodi i ideje slobode unutar određenih fragmenata popularne kulture naslonjenih na glavne paradigme koje je kontrakulturni pokret 60-ih utkao u *rock 'n' roll*, ili još ekstremniji primjer teksta "Idea soni: Doprinos Ruđera Boškovića muzikologiji, koji s *rock 'n' rollom*" Perside S. Lazarević Di Giacomo može dijeliti samo neku apstraktnu i vrlo implicitnu filozofsku poveznicu preko igre asocijacija savršenih oblika, harmonije.

Ipak, svakako treba pohvaliti navedeno otisnuće u relativno novo, barem na prostoru bivše Jugoslavije, neuobičajeno istraživanje, i činjenicu da je kao prvi zbornik (na 656 stranica) na ovome prostoru koji se ozbiljno iz društveno-humanističke perspektive bavi jednim do sada marginaliziranim i trivijaliziranim elementom kulture intrigantan preglednik svakom zaljubljeniku u *rock 'n' roll*, ali i ozbiljnom potencijalnom znanstveniku/ici koji se zalaže za kulturnu erudiciju i uključivost kao i interdisciplinarnost.

Tamara Baraba

Darko Lukić, Uvod u primijenjeno kazalište. Čije je kazalište?, Leykam international, Zagreb 2016., 328 str.

Postavljena transdisciplinarno, bez čvrste ukorijenjenosti u jednom području i temeljena na ideji fluidnosti i propusnosti granica istraživanja, nova knjiga Darko Lukića među prvima je u domaćoj teatrologiji i antropologiji izvedbe koja se okreće jednom posve novom istraživačkom polju – onom primijenjenog kazališta, koje obuhvaća izvedbene prakse tzv. društveno *nevidljivih* izvođača i njihovih *nevidljivih* publika.

Nakon prethodnih istraživanja u kojima se bavio, kako će sâm navesti, onime “što-gdje-kako i zašto” kazališta, zahvaćajući u područja poput kazališne sociologije ili antropologije izvedbe, novom knjigom Darko Lukić otvara i novo pitanje: kome zapravo pripada kazalište te tko sve ima pravo na kazališno stvaralaštvo. Naizgled jednostavno i samorazumljivo, ovo intrigantno pitanje seže duboko u naše poimanje ne samo uloge kazališta u društvu ili razloga bavljenja pojedinaca izvedbenim umjetnostima već i u poimanje vlastitog i tuđih identiteta, a koje je nerijetko nesvjesno oblikovano prevladavajućim ideološkim strukturama. Izborom da se govori o kazalištu drugačijih ova knjiga naglašava postojanje višeglasja u kazališnome svijetu te *podriva* samorazumljivost dominantne kulture kao ključne i one koja određuje pravila bavljenja tom umjetnošću.

Osvježujući postojanje svojevrsne monokulture koja, temeljeći se na prevladavajućim mjerama konvencionalno “lijepog, prirodnog i legitimnog”, kreira svjetonazor u čijem *odnosu snaga* sve ono što se stavlja u kategoriju Drugog i drugačijeg ostaje u prostoru društveno i kulturno nevidljivog, na širem se planu ovom knjigom dolazi i do kritike aktualne kulturne politike. Ipak, Lukić na samome početku, slijedeći teorijske putanje poput one Baza Kershawa, uspostavlja otklon od pojma političkog kazališta, koji smatra nedovoljno preciznim, pa i netočnim. U tom je smislu možda točnije govoriti o svojevrsnom aktivističkom stavu koji se formira ovom knjigom, a temelji se na zalaganju za *prevrednovanjem* vrijednosti takozvanog kazališta većinskih identiteta.

Monokulturni svjetonazor koji još uvijek prevladava u našem društvu odbija pomisao da se izvedbene prakse koje ne podliježu estetskim kriterijima dominantne kulture mogu i smiju promatrati i tretirati jednako kao i takozvana “čista” umjetnost. Reperkusije takvog stava široko zahvaćaju područje nejednakog tretiranja takvih izvedbenih praksi, što utječe na vidljivost i zastupljenost njihovih izvođača i publika u različitim oblicima društvene komunikacije. Diskriminatorni obrasci vidljivi su i u pomanjkanju teorijskih promišljanja i kritičkih prikaza tih izvedbi kao i u području njihova financiranja. Sve zajedno utječe i na kvalitetu reprezentacije takvih kazališnih izvedbi te održava stanje nejednakih mogućnosti, koje je dodatno poduprto uvriježenim stavom kako se u slučaju kazališta drugačijih zapravo radi o maloj, time i ne toliko značajnoj populaciji. No, kada knjige kao što je ova osvijeste kako pojam Drugačijeg obuhvaća vrlo širok spektar grupacija ljudi (čak do te mjere da bi gotovo svatko od nas mogao pronaći neku “drugačijost” kojom se odmiče od dominantnog “uskoumnog, zapadnjačkog, europe-

iziranog, bjelačkog i muškog poimanja vrhunske umjetnosti”), postaje jasno koliko je pojam manjine samo određeni ideološki konstrukt kulturno i društveno “moćnih” te zašto suvremena teatrologija, otvarajući nova polja istraživanja, sve više zaziva nužnost promjene prevladavajuće paradigme. Jedno od područja unutar kojih se ona može promijeniti upravo je primijenjeno kazalište, koje Lukić smatra moćnim oruđem u suvremenim naporima za postizanjem cilja stvaranja inkluzivnog društva, zbog njegovih mogućnosti ublažavanja položaja isključenosti i socijalne nevidljivosti marginaliziranih skupina. Bojazan koja nerijetko prati ideju prihvaćanja kazališta drugačijih ona je o gubitku kazališta kao mjesta umjetničkog stvaranja i ostvarivanja visokih estetskih vrijednosti. No Lukić će, suprotno tome, ukazati kako se tek uvažavanjem razlikovnih osobina primijenjenog kazališta omogućuje i njihovo usklađivanje s težnjom za visokim umjetničkim dometima.

“Primijenjeno kazalište” definira se najčešće kao široko shvaćen krovni pojam čitavog niza različitih izvedbenih praksi s ciljem “činjenja razlike”, a karakter inkluzivnosti i izostanak fiksnih, limitirajućih određenja ostavljaju ga trajno otvorenim za upise novih praksi. Razmatrajući obilježja primijenjenog kazališta, Lukić će se najprije baviti definiranjem i kontekstualiziranjem temeljnih pojmova, te sažeti ključne teorijske pristupe svih bitnih predstavnika ovog smjera istraživanja, ujedno se dotičući i odnosa sa srodnim pristupima, poput *queer*, *crip* ili rodne teorije. Sve to bit će upotunjeno autorovim prikazom stanja u suvremenoj hrvatskoj umjetničkoj praksi te teorijskoj i kritičkoj recepciji. Lukićeva će analiza ukazati na malobrojnost domaćih teorijskih radova o ovome području, kao i na nedovoljno razvijenu kritičku recepciju, unutar koje se može naići i na izrazito negativne i neosvijestene reakcije. Naspram relativne neproduktivnosti teorije i kritike, u području samog kazališnog i plesnog stvaralaštva bilježi se sve veći broj integriranih i inkluzivnih umjetničkih izvedbi, a neki su od tih primjera prikazani i u ovoj knjizi.

Osnovna razlika inkluzivnog kazališta od onog “čistog” nalazi se u svojevrsnoj nedovršenosti, necizeliranosti predstave te radu u kojem je češće naglasak na samom procesu. Ono što *mainstream* kazalište vidi kao ugrozu predstave, u inkluzivnom kazalištu predstavlja važan dio same kvalitete izvedbe. Promjena paradigme stoga se odnosi i na razumijevanje i prihvaćanje različitih odrednica kvalitete, koje se u svakoj vrsti takvih izvedbi ostvaruju na drugačiji način, ovisno o cilju koji se želi postići. Jasno će to biti pokazano u poglavljima u kojima se analiziraju i problemski obrađuju različite vrste primijenjenog kazališta. Počevši od *pionirskih* pokušaja psihodrame i dramske terapije, Lukić u knjizi zahvaća široku lepezu izvedbenih praksi onih koji su obilježeni kao “socijalno različiti”, pružajući kvalitetan uvid u razne vrste kazališta kao što su tzv. kazalište za razvoj, forum teatar, kazalište zajednice, zatvorsko kazalište i kazalište u popravnim ustanovama, kazalište za obrazovanje, za osobe treće dobi, *queer* i feminističko kazalište, muzejsko kazalište i drugo.

Polazeći od Goffmanove klasifikacije načina društvenih stigmatiziranja, knjiga će nadalje propitivati status *drugosti* u kazalištu, ukazujući na duboku prožetost kulture predrasudama, kao i na kulturno konstruirane norme koje su *drugacije* publike i izvođače učinile društveno “nevidljivima”. Spoznajom toga kako se negativan odnos spram drugačijeg oblikuje kroz poimanje identiteta kao statične kategorije, unutar koje vlastiti identitet postavljamo nasuprot tuđeg, prestaje i stigmatiziranje drugosti kao nepoželjne razlike. Time se otvara prostor za oblikovanje uključujućeg društva koje, izmičući zamkama binarnih opozicija, prihvaća kako su obilježja identiteta dinamična, mnogostruka, istovremeno proturječna i promjenjiva, te u stalnom razvoju. Za šire osvješćivanje i prihvaćanje ovih ideja kao važećih u društvu, od izuzetne se važnosti pokazuju upravo prakse poput primijenjenog kazališta kojima se promovira otvorenost novim paradigmama.

Praksa se, što je vidljivo i u hrvatskom primjeru, u polju primijenjenog kazališta još uvijek pokazuje snažnijim generatorom promjena od prateće teorije. No, treba istaći i važnost uzaja-

mnosti te veze: knjige poput ove otvaraju prostor promišljanja o drugačijem kazalištu, a bilježenjem i analizom konkretnih primjera, odnosno njihovim uvođenjem u akademsku raspravu, daju im potreban legitimitet. Time se otvara put primijenjenom kazalištu kao ravnopravnom dioniku naše kulturne svakodnevice, ali i njegovoj snazi da potkopa društvene i kulturne norme temeljene na isključivanju drugačijih.

Premda primijenjeno kazalište, kao kazalište koje služi afirmaciji drugačijih identiteta i nije sasvim nova pojava u izvedbenoj praksi – samo što sve do nedavno nije imala krovni naziv – sustavnija teorijska promišljanja i u svjetskom su kontekstu relativno novijeg datuma. Također, mnoge od knjiga iz područja teorije primijenjenog kazališta bave se specifičnim područjima, češće se fokusirajući tzv. *case study* analize nego na kreiranje općih smjernica izučavanja. Utoliko ovo izdanje, koje na jednom mjestu na sustavan, razumljiv i precizan način objedinjuje sve relevantne i aktualne teoretičare i teorije, te nudi pregled, opise i definicije različitih vrsti izvedbi, dodatno ih potkrepljujući primjerima iz domaće prakse, predstavlja sjajan primjer temeljne literature za ovo područje.

Ljubica Anđelković Džambić

Mario Kovač, Udahnuti svjetla pozornice. Metodologija kazališnog rada sa slijepim i slabovidnim osobama, Hrvatski centar ITI, Zagreb 2016., 208 str.

Knjiga *Udahnuti svjetla pozornice* važno je izdanje hrvatske teatrologije iz najmanje dvaju razloga. Najprije, riječ je o doktoratu koji među prvima, ako ne i prvi u nas, na znanstven način sistematizira uvide i spoznaje stečene kroz izravno umjetničko, redateljsko i redateljsko-pedagoško djelovanje autora. Nastojeći u vlastitome umjetničko-pedagoškom radu iznaći materijale pogodne za izvođenje novih teza u humanističkom i interdisciplinarnom području, Mario Kovač ovim radom pionirski povezuje dva još donedavno *nespojiva* polja djelovanja – teoriju i praksu, koje u slučaju kazališne umjetnosti, začudno, no istinito, nerijetko egzistiraju kao *paralelni svjetovi*, bez dovoljno poveznica između iskustva i promišljanja. Ujedno, takvim pristupom istraživanju pokazat će se, što i sâm autor sugerira uvodnim citatom Patricea Pavisa, kako antropologija upravo u kazališnome radu temeljenom na eksperimentu i igri nalazi izniman teren za istraživanje složenih odnosa unutar društvenih grupacija. Također, baveći se temom slijepih i slabovidnih glumaca, ova knjiga značajna je jer doprinosi širenju spoznaje o važnosti postojanja inkluzivne umjetnosti (u ovome slučaju kazališta), koje se ovdje ne razmatra samo problemski već se nude i vrlo konkretne i upotrebljive metode na temelju kojih je moguće ostvarivati kazališnu praksu sa slijepim i slabovidnim osobama.

Temeljeći svoj teorijski rad na bogatoj redateljskoj praksi rada sa slijepim i slabovidnim osobama – prvenstveno s kazalištem “Novi život”, ali i brojnim drugim udrugama osoba s invaliditetom – već u samome uvodu Mario Kovač kritički postavlja tezu o nedopustivosti da se kazalište slijepih “Novi život” doživljava kao karitativna ili terapijska udruga, te iznosi nepobitne argumente o njihovoj iznimnoj uključenosti u kazališni život Zagreba i Hrvatske, kao što su brojna sudjelovanja te nagrade na *mainstream* festivalima. Odredivši svoj smjer istraživanja kao onaj u kojem se želi pokazati i potvrditi kako specifičnost koji donosi invaliditet, gledan kroz prizmu kvalitete nije otežavajuća okolnost, već samo sa sobom nosi drugačiju problematiku određenih segmenata glumčeve kreativnosti, Kovač se hrabro upušta u stvaranje vlastite metodologije, koju temelji na analizi primjene različitih glumačkih tehnika u radu sa slijepim i slabovidnim osobama.

Kazalištu slijepih u ovoj se knjizi pristupa na dvije razine. Dok se na prvoj, koju bismo mogli okarakterizirati kao teorijsko-polemičku, detektira i definira problematika takvog tipa kazališta, na drugoj se razini, teorijsko-praktičnoj, nude konkretna rješenja. U prvom će se dijelu knjige Kovač najprije baviti definicijama sljepoće, ukazujući na njihove često negativne konotacije u percepciji javnosti, temeljene na brojnim stereotipima, zabludama i predrasudama na koje nailaze slijepe osobe. Ne želeći ostati samo na apstraktnom pojmu “neupućene javnosti” kao izvoru problema, Kovač ukazuje na grupnu i pojedinačnu odgovornost u razbijanju takvih stereotipa. Pritom će zaključiti kako dio odgovornosti za iskrivljene percepcije slijepih osoba svakako snose i umjetnici koji perspektivu i sposobnost vida postavljaju kao dominantne umjetničke prakse, što potkrepljuje primjerima “okulocentrične vizije”, ali i prikazom suprotnih ideja temeljenih na kritici vizualnosti te primjera koji svjedoče o pozitivnim promjenama u medijskoj slici o slijepim i slabovidnim osobama.

Jedno od zanimljivijih poglavlja ovoga dijela knjige ono je o uzrocima i razlozima sadašnje diskriminacije tog, kako ga pojmovno određuje, *specifičnog* kazališta, a koje se osim u društvenim stereotipima nalazi i u nedovoljno razrađenoj legislativi za to područje. Kovač precizno ukazuje na uzročno-posljedični splet različitih statutarnih i pravnih odredbi “institucijskog trokuta” koji čine Akademija dramske umjetnosti, Hrvatsko društvo dramskih umjetnika i Hrvatska zajednica samostalnih umjetnika, te na primjeru veze između nejednakih mogućnosti obrazovanja (primjerice, nemogućnosti upisa slijepe osobe na studij glume) i učlanjenja u strukovnu udrugu pokazuje kako jedna pogrešna odluka, definicija ili pravilo izazivaju čitav niz daljnjih reperkusija – domino-efekt diskriminacije koji izravno utječe na smanjenje kvalitete umjetničkog djelovanja osoba s invaliditetom. Kako ovdje ipak nije riječ o posve nepopravljivoj situaciji, Kovač pokazuje put ka mogućim promjenama, iznoseći primjere inicijativa za mijenjanje legislative, te definirajući buduće ciljeve, poput onog o omogućavanju akademskog školovanja glumcima s invaliditetom.

Određujući “kazališnu stvarnost” pomoću konstatacije Petera Brooka o važnosti da se ostavi dojam istinitosti u trenutku izvođenja, kao uvod u razradu vlastite metodologije rada sa slijepim i slabovidnim osobama Kovač postavlja pitanje što čini organsku gestu slijepe osobe, utvrđujući kako temeljnu pogrešku nalazimo u pokušaju slijepe osobe da pokretima i gestama imitira videće glumce. Svaki glumac na sceni postaje uvjerljiv onoga trenutka kada, nakon brojnih ponavljanja, njegova tjelesna kretanja počinje djelovati posve spontano. No, slijepi glumac ne dijeli isti jezik tijela, niti u svojoj svijesti ima *ukodirane* geste ili izraze lica prepoznatljive publici. Iz tog razloga, svaki pokušaj *hvatanja* tog koda izgledat će usiljeno i neprirodno, te utjecati na kvalitetu izvedbe. Kovač stoga potvrđuje nužnost drugačijeg pristupa u glumačkom radu slijepih i slabovidnih osoba. Dijelom se inspirirajući određenim plesnim tehnikama koje potvrđuju nužnost uzajamnog djelovanja glumca i prostora, Kovač polazi od ideje uspostavljanja “prostorne namjere” i stvaranja “unutarnje memorijske mape” vlastitih pokreta, ispitujući načine na koje se pokret ne uči imitacijom i izvana, već se kreira unutar glumca samog, uz pomoć “transformacijske moći mašte”.

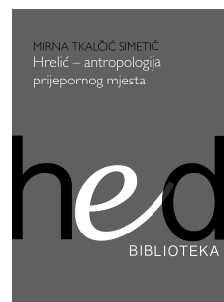
Ustvrdivši kako u mnogim aspektima i nije bitno je li glumac slijep ili nije, glavnu razliku kod slijepih glumaca Kovač će naći u njihovoj izmijenjenoj percepciji svijeta, u kojoj, primjerice, oni

nemaju sposobnost prepoznavanja boja ili poimanja odnosa među veličinama. U opisu prakse stoga će najprije prikazati uobičajene "trikove" kojima se slijepi glumci i redatelji koji s njima rade služe u njihovom savladavanju scenskog prostora, kao što su taktilni mehanizmi (određene markacije, postavljanje scenskih elemenata na strateška mjesta i dr.) ili oni zvučni (niz tiših tonova kojima glumci komuniciraju). No ti mehanizmi, kako će pokazati Kovač, imaju mane koje mogu narušavati kvalitetu i nenametljivost scenske izvedbe. Stoga se on u svojoj metodologiji rada opredjeljuje za tzv. alocentrični referencijalni okvir (naspram egocentričnog) u kojem osoba prostorne informacije ne dobiva kroz sagledavanje vlastite trenutne pozicije, već koristeći kao informacije vanjske referencijalne točke. Kovač usmjerava svoj interes ka mogućnostima slijepo osobe da unutar sebe stvori mentalnu mapu scenskog prostora sa svim mogućnostima kretanja po njemu. U tome će poseban naglasak staviti na važnost razvijanja pamćenja, smatrajući mehanizme sjećanja ključnom kategorijom kojoj treba posvetiti posebnu pažnju u kazališnom radu. Polazeći od ideje kako se pamćenje može i mora vježbati, Kovač nudi niz osmišljenih vježbi temeljenih na nevizualnoj percepciji, zvučnoj lokalizaciji i radu na tijelu, kojima se omogućuje osvješćivanje simbioze pamćenja, osjeta i razmišljanja, te povezivanje glumčevih osobnih sjećanja, osjeta i razmišljanja tijekom probe ili priprema za buduća glumačka ostvarenja. Osmišljene vježbe koje nudi ova knjiga dijelom su sukus različitih glumačkih tehnika, poput onih Michaela Chekhova, Cicely Berry, Augusta Boala, Konstantina Stanislavskog i dr., a dijelom nastale iz autorove redateljske prakse, no sve su modificirane za primjenu kod slijepih i slabovidnih glumaca. Ipak, njihova uporaba nije nimalo ograničena: osim što je proces formiranja metodologije rada bio obrnuto recipročan, pa su neke vježbe koje Kovač koristi u radu s videćim glumcima nastale na temelju rada sa slijepima, vježbe su se pokazale korisnima i za videće glumce jer rezultiraju razvijanjem drugih osjetila, često zanemarenih zbog dominantne uporabe vida.

Mogućnost uzajamne koristi zajedničkog rada slijepih i videćih glumaca, koja je istaknuta u zaključnom dijelu ove knjige, ujedno je i poruka o važnosti razvijanja inkluzivnih oblika umjetničke prakse u nas – na opću korist svih uključenih u taj proces. Ova knjiga, nesumnjivo, svojim polemičkim stavom spram neupućenosti dijela kazališne javnosti, jasnim detektiranjem problema, ali i vrlo konkretnim i praktičnim rješenjima koje nudi, na najbolji način može doprinijeti razvoju svijesti o nužnosti uvažavanja višeglasja unutar naše kazališne stvarnosti.

Ljubica Anđelković Džambić

Mirna Tkalčić Simetić, Hrelić.
Antropologija prijepornog mjesta,
 Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb
 2015., 112 str.

Knjiga Mirne Tkalčić Simetić *Hrelić: antropologija prijepornog mjesta* objavljena je 2015. godine u sklopu nakladničke cjeline hed-biblioteka Hrvatskog etnološkog društva i to u tiskanom i elektroničkom izdanju (www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr/hed-biblioteka/izdanja/)

mirna-tkalcic-simetic). Knjiga predstavlja rezultate autoričina terenskog istraživanja Hrelića, sajma rabljene robe u zagrebačkom naselju Jakuševac, provedenog 2012. godine.

Istraživanje Mirne Tkalčić Simetić umješteno je u paradigmatički pristup u istraživanju mjesta/prostora u suvremenoj hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji. Pristup je to razvijan od "prostornog obrata" u hrvatskoj etnologiji devedesetih godina 20. stoljeća, a institucionaliziran dvijetisućitih godina, u kojem se kroz studije slučaja s istančanom etnografskom pažnjom sagledavaju širi društveni fenomeni i procesi u značenjskoj konstrukciji mjesta/prostora (usp. zbornik *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, 2011). Zanimljivo, upravo u kontekstu prostornog obrata u hrvatskoj etnologiji nastala je etnografija Aleksandre Muraj (1990) "Alternativno trgovanje između potrebe i rasonode" (*Etnološka tribina* 13: 33–40), a koju će Tkalčić Simetić navesti kao jedini primjer "etnoantropološkog" bavljenja Hrelićem te *de facto* potvrdu šire "nevidljivost[i] Hrelića unutar društvenih i humanističkih znanosti" (str. 13). Istraživanje je, k tome, umješteno i u rastući suvremen interes za tjelesnost i osjetilnost u etnografskom procesu.

U uvodu i poglavlju o metodologiji i sakupljenoj građi Tkalčić Simetić pojašnjava svoj etnografski pristup Hreliću kao specifičnom mjestu, odnosno kulturnoznačenjskom procesu. U njemu, autorica taj "skup raznovrsnih sajmišnih praksi organiziranih oko kupnje i prodaje rabljene robe" (str. 7) iščitava kao prijeporno mjesto i heterotopiju-kao-trećiprostor. Prikazivanju građe prethodi prikazivanje i problematiziranje koncepata heterotopije Michela Foucaulta i trećegprostora Edwarda Soje, a uz konceptualno objedinjavanje tih pojmova autorica problematizira i promišlja mogućnost njihove praktične etnografske (terenske i tekstualne) provedbe. Slijedom tih promišljanja, autorica je studiju oblikovala kao analizu "društvenih uvjeta proizvodnje (prijepornih) značenja kao takvih – povijesnih, političkih i ekonomskih" (str. 8) te etnografskog razumijevanja iskustvene dimenzije, tj. stvaranja mjesta kroz osjetilne i značenjske interakcije sudionika Hrelića u i s okruženjem. Drugim riječima, Tkalčić Simetić sagledava višerazinsku društvenu tvorbu Hrelića kao prijepornog i heterotopičnog mjesta kroz analitičku shemu društvene proizvodnje i društvenog oblikovanja prostora antropologinje Sethe M. Low (str. 13).

Društvenu proizvodnju Hrelića autorica locira u kontekstu povijesnog oblikovanja i razlikovanja dvaju oblika zagrebačkih sajmišnih praksi – sajmovanja na otvorenom i međunarodnog trgovanja u namijenjenim, posebno sagrađenim prostorima (str. 24). Proizvodnju Hrelića kao drugog mjesta sajmovanja, u doslovnom i prenesenom smislu, autorica pronalazi već u periodu socijalističke Jugoslavije i to u pozicioniranju sajma rabljene robe šezdesetih godina 20. stoljeća u (tada) selo Hrelić. Autorica potom promatra sudbinu sajma (prvenstveno preseljenje u Jakuševac) u postsocijalističkom kontekstu kao posljedicu i indikator "tranzicijskog vrtloga". Tranzicijska urbanistička praksa devedesetih godina sljeduje model "zamišljanja, planiranja i iscrtavanja jednog cjelovitog područja [...] uz istovremeno negiranje, neutraliziranje i/ili devaluiranje postojećih sadržaja" (str. 37). U kontekstu takvih "praksi uređenja" odvijaju se privatizacijski procesi, koji su "rezultirali" neriješenim pravnim odnosima i neizvjesnom sudbinom Hrelića. Autorica prikazuje i paradoksalne konfiguracije odnosa gradske vlasti prema Hreliću, koje se uspostavljaju u strateškim dokumentima, usporedno s ranije naznačenim procesima: Hrelić (desetljećima nevidljiv i devalviranog značaja za život grada) percipira se kao povijesni, kulturni i urbani fenomen i time marker za identitet Zagreba (str. 42), a istovremeno nosi status prepreke prema ostvarivanju "primjerenije" namjene prostorne cjeline Jakuševca.

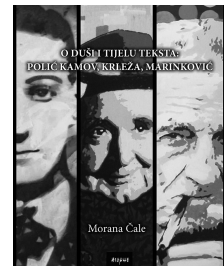
Četvrto poglavlje, ono o društvenom oblikovanju Hrelića, najopsežnije je poglavlje knjige. Autorica u njemu provodi iskustvenu, emocionalnu, osjetilnu i refleksivnu "mikroetnografiju" Hrelića, kojom ocrtava "utjelovljeno-umještene prakse njegovih sudionika", a u koje su utkane višestruke razine značenjskog oblikovanja i društvene proizvodnje sajma (str. 47). Autorica

ih u doslovnom i prenesenom smislu locira na i oko *najlona* (mjesto gdje prodavači prodaju rabljenu robu), kojem pristupa kao mjestu društvenosti gdje se susreću ljudi, znanje, naracije, predmeti i metafore. Hrelić, smatra, zasnovan je “na imaginarijima tuđih života i izložene robe” oko i na *najlonima*, kroz koje se promišlja “vlastita i tuđa društvena pozicija, kao i društvene norme u cjelini” (str. 78). U tim imaginacijama Hrelić se ostvaruje kao prostor samoregulacije, neutralizacije socijalne obespravljenosti izvan njega, identifikacije i identificiranja Drugosti; Hrelić “predstavlja ‘osjećaj slobode’, ‘mjesto koje su ljudi svojim ponašanjem stvorili’, ‘ničiju zemlju’, ‘neko drugo mjesto’” (str. 84) itd. Tkalčić Simetić također ispituje na koji način se provodi “pomno osmišljena mehanizacija osiguravanja tih imaginarija” (str. 85), prikazujući vlasničku strukturu (smještenu u sudionicima irelevantnoj montažnoj zgradi nedaleko od *najlona*) i interveniranje vlasničkog poduzeća u umještene prakse koje čine Hrelić. Time autorica otvara pitanja neizvjesne sudbine Hrelića, u kojoj njegove prodavače i kupce promatra kao aktere u širim društvenim procesima, u čijoj je refleksivnosti i različitim taktikama mikrotopora neprestano prisutan aktivizam.

Konačno, Mirna Tkalčić Simetić svoju etnografiju Hrelića kao prijepornog mjesta završava angažiranim promišljanjem sudbine Hrelića i jakuševačkog smetlišta, koja je “u srži [...] etičko pitanje” (str. 106). Znakovito je da će na to etičko pitanje odgovoriti upravo iskazom svoje kazivačice. Svojim etnografskim pristupom, umještenošću u suvremene trendove etnoloških/kulturnoantropoloških istraživanja, suverenim promišljanjem teorije, čvrstom utemeljenošću u etnografskoj građi, ali i angažiranim odnosom prema aktualnim društvenim pitanjima autorica ne samo da vrsno ostvaruje propozicije *hed-biblioteke* već i doprinosi istraživanjima mjesta/prostora u hrvatskoj etnologiji i kulturnoj antropologiji.

Tomislav Augustinčić

**Morana Čale, O duši i tijelu teksta.
Polić Kamov, Krleža, Marinković,
Disput, Zagreb 2016., 310 str.**

Kako je na predstavljanju knjige *O duši i tijelu teksta: Polić Kamov, Krleža, Marinković* izrekao Josip Pandurić, kanonski tekstovi (stupovi hrvatske modernističke proze) pronašli su u istaknutoj povjesničarki književnosti, talijanistici i prevoditeljici Morani Čale “s jedne strane izuzetno rigoroznog, a s druge strane apsolutno ludistički raspoloženog interpreta”, s čim bismo se u potpunosti složili. S jedne strane, riječ je o iznimno gustom tekstu pa njegovo čitanje katkada nalikuje šetnji kroz teško prohodnu šumu ili pak ozbiljnom i objektivnom seciranju do atoma, zbog autoričine iznimne pronicljivosti, minucioznog kompariranja i povezivanja, uz uvid u širok raspon teorijske literature te stoga tekst uistinu zahtijeva upućenog čitatelja/icu. S druge

strane, isti će čitatelj naći da taj tekst odiše i zaigranošću, nesuzdržanošću, interpretativnom slobodom i smjelošću te nam nadaje i vrijedne općeprimjenjive komentare (prije svega u teoriji, filozofiji književnosti i antropologiji), za sve koji se pitaju o književnom tekstu, o čovjeku te odnosu teksta i čovjeka. Upravo bismo istaknuli taj vrijedan književnoteorijski i antropološki doprinos ove knjige.

Knjiga je podijeljena na tri poglavlja uz predgovor koji, među ostalim, započinje lucidnom izjavom Giordana Bruna da "sve naime sličič čovjeku" (str. 5). U prvom poglavlju "Čovjekolikost" autorica govori o ljudskoj potrebi za antropomorfizacijom svega, očovječenošću književnog teksta, o čitateljskoj potrebi za identifikacijom s fiksijskom braćom, uz zanimljive i u analizi tekstova primjenjive komentare, osvješćujući nam način na koji čitamo književne tekstove, a otišćući se time i u područje antropologije. Tako autorica primjećuje da Filipa Latinovicza "teško možemo zamisliti kao puki slijed grafičkih znakova"; "on jest najveći fiksijski slikar hrvatskoga modernizma" (str. 6), a likove ćemo zamišljati kao stvarne ljude od krvi i mesa. Prema autorici, iako "nežive tvorevine kakve su književni tekstovi same po sebi oblikom i naravi ne nalikuju na živa ljudska bića" (str. 7), svejedno na njih, bili mi toga svjesni ili ne, prenosimo svojstva koja za nas određuju čovjeka. Tako i za tijelo teksta, autorica sugerira, možemo postaviti pitanja: "kako je to tijelo stasalo", "kojim se udovima i organima drugih tekstualnih tijela [...] nahranilo" i "kako ih je probavilo" (str. 8). Također govori o dolutalim "udovima i okrajcima" "u utrobe romana hrvatskih modernista" (str. 9), o metabolizmu teksta, o dodiru psihoanalize i čitanja književnih tekstova, o čitatelju kao psihoanalitičaru, a tekstu kao pacijentu/*analizandu*, o nesvjesnom radu teksta (ne autora, čitatelja, likova), o tajni književnog teksta kao tajni ljudskog subjekta. Upravo je psihoanaliza otkrila tekst kao ljudski subjekt, podsjeća autorica. Poglavlje završava govorom o socijalizaciji teksta, koja se prepoznaje u žanrovskim određenjima, periodizacijskim klasifikacijama, pripadnosti određenoj nacionalnoj književnosti i, na koncu, zanimljivom izjavom kako je Joyce znao da "čak ni Lacan neće znati čije tijelo konzumira dok ga (Joycea) bude čitao" (str. 60).

Drugo poglavlje "Gdje nam je dokaz da naše 'ja' traje: Arsen, Filip, Melkior" (s tri potpoglavlja) posvećeno je komparativnom čitanju triju hrvatskih modernističkih romana, *Isušene kaljuže* Janka Polića Kamova, *Povratka Filipa Latinovicza* Miroslava Krleže i *Kiklopa* Ranka Marinkovića. Kamovljevi roman uspoređuje se s Dostojevskijevim *Zapisima iz podzemlja*, a Krležin i Marinkovićev s Joyceovim *Portretom umjetnika u mladosti* i *Uliksom*.

U prvom potpoglavlju ("Kamov: '...da mogu opjevati bolest'") postavlja se pitanje što upravlja učinkom naših čitanja, "čovjek zvan 'Arsen'" "ili jednostavno skup grafičkih znakova" (str. 101). Autorica primjećuje da, iako i sam Arsen proziva sebe lašcem, mi ne možemo "te izmišljaje i laži zamišljati drukčije do jednakovrijedne doživljajima i mislima 'čovjeka' koji kao lik, pripovjedač [...] kaže 'ja', makar znamo da to biće ne postoji u našoj zbilji"; "ne možemo ga ne smatrati tijelom iz kojega govori i piše neka 'psiha', iako nam je jasno da su oboje 'literatura'" (str. 103) i da je jedini *iskazivač* s kojim smo u doticaju sam tekst. Arsenov iskaz "ja – nisam ja" prema autorici se paradoksalno pretvara u nešto što je oduvijek i bio – grafizam. Nadalje, piše autorica, mnogi se iskazi u romanu mogu čitati kao metatekstualni anakoluti ili silepse "gdje se sve što se odnosi na Arsena Toplaka istodobno primjenjuje i na tekst kao antropomorfan subjekt" (str. 103). U poglavlju se analizira Arsenova rečenica da ljudi postaju knjige i knjige ljudi te kružne pretvorbe između riječi i tijela.

U drugom potpoglavlju ("Povratak Zygmusika Dedalusa"), uz usporedbu Filipova i Stephenova lika, govori se o identitetu, kontinuitetu subjekta, o autorskim ocima, književnim potomcima, o dualizmu tijela i duha, čežnji za čistoćom i cjelovitošću, zazoru od tjelesnosti, umjetničkom začecu, trudnoći i rasplodivanju, o subjektu kao labirintskom prepletu hodnika, o "ja" koje vrvi

mnoštvom nebrojenih utvara. Poglavlje se zaključuje govorom o Filipovoj nenaslikanoj kompoziciji *Dan gnjeva* te se postavlja pitanje je li to “svojevrsna Krležina vizija samoga sebe u kojoj izlaže viziju osvetničkoga Krista” ili se to Krleža “s nama luckasto poigrava” (str. 158)? “Zašto nas očaravaju zvukovi njegovih riječi, zašto se divimo slici koju nikada neće naslikati i čija verbalna skica, uostalom, počiva na sumnjivo starozavjetnim [...] pretpostavkama” (str. 162)?

“Određuje li čovjeka i čovjekovo ‘ja’ njegov ljudski oblik, je li taj oblik opstojan ili je puka sjena, može li ‘ja’ bez njega, i kakav je to, uostalom, oblik? Je li to oblik riječi ispisane na bijelom papiru i može li ga itko ikad pročitati, ili mu je suđeno da se izgubi u praznoj bjelini nečitljivosti” (str. 173)? “Što je dakle čovjek?” – neka su od pitanja postavljenih u trećem potpoglavlju (“Još o jednookome ljudožderu: *Kiklop* i *Uliks*”). Potonje, koje se u *Kiklopu* na nekoliko mjesta evocira, prema autorici, prešućeno je pitanje, a koje se rekonstruira komadanjem i dekontekstualizacijom romanesknog diskursa, da se na koncu doima kao inačica prve zagonetke na svijetu – “kad čovjek nije čovjek”.

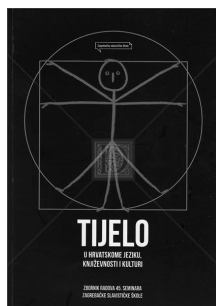
I iduće poglavlje “Volja za obrat” obuhvaća tri potpoglavlja. U prvom (“Legende o Antikristu: Krleža, Nietzsche i tekstualne krivotvorine”) autorica se usredotočuje na Krležinu *Legendu* i njene dugove prema Nietzscheovu *Antikristu*, a postavlja se pitanje “što uopće znači čitati i tumačiti Isusov život kad je do njegova referenta nemoguće doprijeti kroz naslage evanđelističkih iskrivljenja” (str. 213). Govori se o diskontinuitetu stvarnog i tekstualnog lika, rascjepu između riječi i stvari, “antikristovskoj naravi riječi koje glume da su istovjetne stvarima” (str. 219). Prema autorici, pravi je antikrist svatko (pa i svaki filolog, povjesničar, liječnik) tko nije svjestan navodnika koji okružuju znakove, a ograđivanje navodnicima soteriološkog naslova “Krist” “filologa-antikrista čine čuvarom, takoreći liječnikom tjelesnosti Isusove istine upravo zato što se s njom nikad ne poistovjećuju” (str. 216).

Drugo potpoglavlje (“Ženski Faetont: cirkuski prostor i metafore u *Gloriji*”) posvećeno je Marinkovićevoj *Gloriji*, drami naslovljenoj po protagonistkinji, bivšoj artistkinji na trapezu koja se zaredila i stupila u karmelićanski samostan, koja nespokojna, jer se osjećala svedenom na čistu materijalnost tijela, teži za antitetičkim ispunjenjem i nedostižnom cjelovitošću.

Treće potpoglavlje “Braća i rođaci iz noćne more: Benitovo bdijenje” posvećeno je Marinkovićevoj noveli “Ni braća ni rođaci” (iz zbirke *Poniženje Sokrata*), u kojoj pripovjedač predbacuje onim čitateljima koji u njemu ne prepoznaju brata ni rođaka te mu se podsmjehuju uvjereni u vlastito mentalno zdravlje, a zapravo je pripovjedačevo ludilo “zrcalo njihova” (str. 258).

Kako je autorica napisala za Krležin roman, tako se i u knjizi *O duši i tijelu teksta*, kao i u romanu *Povratak Filipa Latinovicza*, na svakom koraku (metaforički) suočavamo “s nekim tkivom, tkanjem, tkaninom, suknom, zamotanošću”, “pletivom”, “zapletajem”, “klupkom”, odnosno “mrežom” u kojoj pokušavamo “isparati nekoliko očica” (str. 114) koje povezuju očinske i sinovske tekstove (ili antropomorfizacijski rečeno, progutane psihoanalitičke, književne i književno-znanstvene zalogaje), ispletene zahtjevnim kirurško-komparatističkim zahvatom, ali tako da ta preciznost i pronicljivost istovremeno obogaćuju naš općeniti pogled na čovjeka i na tekst.

Marijana Ivić

**Tijelo u hrvatskome jeziku,
književnosti i kulturi, Zbornik radova
45. seminara Zagrebačke slavističke
škole, ur. Ivana Brković i Tatjana
Pišković, FF press Filozofski fakultet,
Zagrebačka slavistička škola, Zagreb
2017., 224 str.**

U angloameričkoj, ali osjetno i u našoj literaturi u posljednjih četvrt stoljeća može se govoriti o zamahu multidisciplinarnih istraživanja koja se odvijaju pod zajedničkim nazivnikom “tjelesnog obrata” ili “zaokreta prema tjelesnosti”. Tijelu se počelo pristupati s toliko različitih interpretativnih pozicija da je postalo lako zamislivo da i o njemu ispliva zaključak sličan Derridaovu “nema ništa izvan teksta” ili Schechnerovu “sve je kao izvedba” – sve je tijelo. Postala su razumljiva upozorenja teoretičara, primjerice profesorice Dubravke Crnojević-Carić da smo se govorom o tijelu zapravo udaljili od tog istog tijela i da smo previše zašli u simboliku. Postaje jasno i to da trebamo očuvati ono najuže značenje teksta, izvedbe i tijela, ali isto tako da su to u području znanstvene misli nesumnjivo jedne od najpoticajnijih tema. Morana Čale u svojoj knjizi *O duši i tijelu teksta* (2016), govorom o obrocima, ishrani i probavi teksta, podsjetila nas je na to da nisu samo liječnici već su i književni teoretičari u blizini tijela. I može li ikad doći do njegova zasićenja?

Teško je to zamisliti jer govor o tijelu podsjeća na zadatak otvorenog tipa – neka se tijelu pristupi s kojeg god gledišta – koji je tim zanimljiviji što je više njegovih odvojaka i novih rješenja. Rječnikom profesorice Morane Čale, možemo reći da je ovaj zbornik *Tijelo u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi* (2017), koji su uredile Ivana Brković i Tatjana Pišković, progutao jedanaest znanstvenih tekstova, tj. pisanih inačica predavanja održanih na 45. seminaru Zagrebačke slavističke škole. Najbolje ih je opisati dok su u utrobi još netaknuti i sačuvani.

Mislava Bertoša u svom radu “Luđakovo tijelo između nadzora i skrbi...” analizira psihijatrijske tekstove s konca 19. stoljeća. Uočava da mnoge izvanjske karakteristike tijela pacijenata funkcioniraju kao znakovi koje je psihijatar, poput pravog semiotičara, interpretirao kao simptome bolesti i na temelju njih zaključivao o općim odlikama osobe. Govori o manifestaciji ludila preko tijela te kroćenju tijela/ludila blagošću i nasiljem. Polazi od Foucaultova stajališta da se psihijatrijska moć primjenjuje upravo na tijelo, o depersonalizaciji kojom se osoba svodi na podčinjeno tijelo. Tijela su povrgnuta skrbi da im bude toplo, da budu čista, odjevena i obučena, umivena, uredna i nahranjena, dok su istovremeno u bilo kojem trenutku mogla biti podvrgnuta kazni i izolaciji.

Ozren Biti u tekstu “Sport – tijelo – igra” raspravlja o tijelu kao konstitutivnom elementu sporta, o sportu kao praćenju tijela. Postavlja pitanje je li sport i kako i dalje privlačan? Preko istraživanja sportskog kladenja i sličnih načina praćenja sporta koji ugrožavaju primat gledanja konkretnog sportskog događaja dopijeva do ideje o rastjelovljenju sporta.

U središtu rada Zrinke Blažević autobiografija je Osman-age Temišvarskog, u kojoj prikazuje svoj život u habsburškom ropstvu u kojem je završio tijekom bečkog rada. Iz povijesne perspektive usredotočuje se na različite tjelesne prakse, od fizičkog mučenja, bolesti, gladovanja, pijanstva i tučnjave do simboličkih tjelesnih rituala poput razgolićivanja, odijevanja i travestije.

Osmanov povratak u austrijski logor u Erdutu iznova prate vrlo neugodna tjelesna iskustva uzrokovana manjkom hrane, nepodnošljivom žegom i ubodima komaraca, a on unatoč nepovoljnim okolnostima i događajima neprestano pokušava olakšati svoju poziciju. Njegov se maskulinitet trajno nalazio na kušnji, što je posebice došlo do izražaja u ekstremnim tjelesnim iskustvima koja je doživio tijekom četverogodišnjeg boravka u Hrvatskoj vojnoj krajini.

Morana Čale govori o Marinkovićevu *Kiklopu*, neprestano pronicući u analogiju između teksta i tijela. Razmatraju se problemi tekstualnih tijela u romanu i načini na koje pripovjedna proza tematizira ljudsko tijelo. Melkiora opsjeda misao o vlastitome tijelu kao budućoj hrani ratne nemani. Priželjuje da se to tijelo sasuš, otuđi, pretvori u kostur i nestane da bi se vlasnikovo "ja" izvuklo. Ne nedostaje kiklopskog kidanja, komadanja, konzumacije, razgradnje, apsorpcije i izlučivanja prerađevina kulturnih stereotipa, književnih predložaka i svakovrsnih citata. U prvi plan dopijeva ideja da se tekst hrani raskomadanim dijelovima drugih tekstualnih tijela. Tekst *Kiklopa* komada i proždire dijelove svojih prethodnika, probavljajući ih prema zakonitostima vlastitog metabolizma. Prema autorici, tekst je *Kiklopa* kao i svaki drugi književni tekst sam svoj kiklop jer i on svoje tijelo potiskuje i žrtvuje pred gladnim čitateljima.

Marija Malnar Jurišić svoj je rad posvetila tijelu u hrvatskoj dijalektnoj frazeologiji. Nastoji utvrditi koji su dijelovi tijela najčešći u dijalektnim frazemima i određuje najčešće koncepte koji se odnose na ljudsko tijelo. Zaključuje da je ono značajan impuls za nastanak frazema, koji mogu opisivati isto tijelo, ali i izražavati različita stanja, karakteristike i sposobnosti.

Suzana Marjanić u tekstu "Tijela otpora – umjetnost performansa u Hrvatskoj ili od Travelera do transvrnog zeca" govori o potrebi da se s vlastitom idejom istupiti tjelesno te da se nadvlada osnovna emocija srama zbog izloženosti vlastitoga tijela pogledima drugih, o manipulaciji tijelom kao jednom od obilježja performansa, o nekim bolnim performansima, o odnosu performansa i *body arta*, o antropološkim istraživanjima tijela koja su se pojavila kao suprotnost darvinističkoj struji koja je tjelesne izraze smatrala genetski određenima, o tome kako je završio naš prvi hepening skupine srednjoškolaca i koje su bile posljedice za dovođenje magarca na scenu uz komentar, o prurušavanju Tajči Čekada u transvrnog zeca, o izvedbenom tijelu u avangardnim pokretima, usmjerenom na otpor, pobunu i šok, o recepciji tih performansa i reakcijama nadređenih. Rad zaključuje zanimljivim osvrtom na danas ne toliko prakticiran koliko popularan *mindfulness* te na to kako ORLAN još nije uspjela pronaći muzej kojem bi donirala svoje tijelo.

U fokusu Mary Neuburger prakse su potrošnje u socijalističkoj Bugarskoj. Dovodi tijelo u kontekst konzumiranja potrošnih dobara (hrane, alkohola, duhana i sl.), onih proizvoda koje tijelo konzumira i koji tijelo – procesom konzumacije – nužno transformiraju. S konzumacijom su povezani različiti ideološki i politički prijevori kao što su ovisnost, globalni nerazmjer obilja i gladi, odnos zapadnog i istočnoga mentaliteta potrošnje. Tijelo je, prema autorici, konstituirano kroz ono što konzumiramo, a obrasci su konzumacije uvijek oblikovani u nekom kontekstu, različitim kulturnim, društvenim i političkim sistemima.

Anja Nikolić-Hoyt osvrće se na somatski tezaurus hrvatskoga jezika, na prednosti tezaurusnog rječnika koji podrazumijeva konceptualni/tematski, a ne abecedni ustroj leksičke građe, i na brojne primjere, na to kako se koncept očne jabučice u različitim jezicima različito izražava – posredstvom metaforičke sličnosti s kuglom, jajetom, jabukom, dragim kamenom, sjemenkom ili zrnom, na to kako se koncept trepavica izražava u švedskom, a kako u hrvatskom jeziku, čime su se vodili jezici kada su tražili svoju riječ za zjenicu i sl. Somatski tezaurus hrvatskoga jezika prvi je konceptualno ustrojen leksikografski resurs u nas motiviran čovjekom i dijelovima ljudskog tijela. Ujedno je repozitorij u kojem je sabrano naše znanje o tijelu, naše shvaćanje tijela, sve ono što o tijelu mislimo i znamo.

Reana Senjković osvrće se na tijelo u literarizaciji prvih poslijeratnih omladinskih radnih akcija koje su bile u službi obnove i izgradnje, a “svjedočile (su) o snazi i poletu mlade socijalističke zemlje na njezinu putu u svijetlu sutrašnjicu”. Vodi nas u izgradnju željezničkih pruga Brčko – Banovići, Šamac – Sarajevo, te Autoceste Bratstva i jedinstva između Zagreba i Beograda. Govori nam o tjelesnim iskustvima graditelja, o uvjetima u kojima su radili, o načinima stradanja tijekom izgradnje. Društvo hrvatskih književnika objavilo je čak i zbornik prozaičkih tekstova i pjesama pod naslovom *Na pruži*, u kojem su sačuvana svjedočenja hrvatskih književnika “o tjelesnoj snazi brigadira i brigadirki” koji su bili sposobni golim rukama zaustaviti stijenu koja se iznenada počela odronjavati.

Mateusz-Milan Stanojević u radu “Hladne glave i vruća srca...” govori o ulozi tijela u opisivanju osjećaja. Analizira izraze koji sadrže pojedine dijelove tijela, a koji se odnose na opis emocionalnih stanja. Uz koje se osjećaje vezuje srce, a uz koje jetra i zašto?

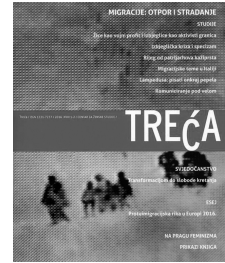
Tomislav Šakić govori o tijelu filma te tijelu na/u hrvatskom filmu. Tijelo se u filmu može tematizirati, ali se isto tako može govoriti i o tjelesnosti filma, o materijalnosti njegove kože/filmske vrpce. Kao što Morana Čale promatra tekst, tako i Šakić promatra film kao antropomorfnu činjenicu, koji u svojim pokretnim slikama pripovijeda priče, i donosi zanimljiv obrat – film je onaj koji gleda i vidi.

Vidljivo je da se tijelo našlo u najrazličitijim kontekstima i konceptima, od dokumenata iz Zavoda za umobolne u Stenjevcu, obdukcije mrtvih tijela nahočadi i eksperimenata na živim tijelima, preko sporta, filma, fizičkog rada, jezika, književnosti, tjelesnog trpljenja i hepeninga, do konzumacije hrane i pića, kuhinjskih recepata, kremica za uljepšavanje, raznih digestiva, aperitiva i fluida.

Bilo s gledišta povjesničara, liječnika, filmologa, glumca, jezičara ili književnog teoretičara, tema tijela ne prestaje inspirirati i daje neizmjerne mogućnosti za razvoj kreativnosti, slobode, integracije i originalnosti. Ne prestaju stizati originalna rješenja i upravo se zato s tom temom ne može “pretjerati”. Zato je neiscrpna. Uostalom, čini nam se da se ne treba bojati ni daljnje generalizacije – u smislu toga da se još nešto svrsta pod “tijelo” – jer su ovi tekstovi pokazali da daljnji prijenos “tijela” u nove kontekste, ujedno uključuje i podrazumijeva preciziranje, ulazak u pronicljive analogije, u jedno uporno i rigorozno, a u isto vrijeme zaigrano i slobodno iščitavanje, pri čemu je naročito zanimljivo pratiti kako slobodni pristup istoj temi nerijetko govori i o osobnostima i afinitetima samih teoretičara i istraživača. Osobita je vrijednost ovog zbornika u tome što je unio svježinu u monotoniju i dosadu u koju se može upasti unutar zidova vlastite struke, ali i same znanosti, koja je ipak zanimljivija s jednog nekrutog, interdisciplinarnog gledišta. Naravno, ovaj je zbornik i daljnji poticaj našoj znanosti te otvoreno iščekujemo s kojih će se još gledišta ova neiscrpna tema zahvatiti i razraditi.

Marijana Ivić

Treća. Časopis Centra za ženske studije, gl. ur. Nataša Govedić, 8/1-2, Centar za ženske studije, Zagreb 2016., 128 str.

Broj *Treće* tematski naslovljen *Migracije: otpor i stradanje* uspijeva u onomu što je rijetko vidljivo u javnom diskursu o migrantskim pitanjima, a to je orodnjavanje migracija, odnosno pristupanje migracijama kao ženskom pitanju koje svoje uzroke pronalazi u kapitalističkoj agendi alijeniranja Drugih. Kako Nataša Govedić u svojim uvodnim uredničkim riječima kaže, *Treća* u jezičnom registru o migracijama promišlja leksik koji se ne veže isključivo samo za muški već i za ženski rod, ambivalentne pojmove poput roda, rase i dijaspore stavlja pod feminističko analitičko povećalo i promatra odnos feminizma prema orodnjavanju traume izbjeglištva u Europi.

S namjerom da ovaj broj *Treće* zaživi kao važan znanstveni spomen promišljanju migracijskih politika i trauma izbjeglištva iz feminističke perspektive, Nataša Govedić s mirovnim aktivistkinjama Eminom Bužinkić i Lanom Bobić ostvaruje izniman dijalog o potrebama raskrinkavanja političkih obmana u polemiziranju o izbjeglištvu, dotičući se tema militarizacije europskih granica kao ekonomski prihodnog biznisa, sraza između postotka muškaraca i žena u imigracijskim valovima kroz Balkansku rutu i današnjeg stanja dostupne humanitarne i feminističke potpore izbjeglicama. Nadalje, autorice iz feminističkog rakursa problematiziraju i pitanja radništva žena izbjeglica i njihove tržišne eksploatacije kao skrbnica ili seksualnih radnica u inozemnim imigracijskim odredištima, nedovoljne socijalne i medicinske skrbi za imigrantkinje te pitanja neravnomjerne raspodjele znanja i manjkavih mogućnosti edukacije imigrantkinja čija se integracija ili čini insceniranom, ili je pak riječ tek o površnoj asimilaciji.

Iz vizualno-umjetničke perspektive i negacije specističke/rasističke niše u kontekstu suvremene izbjegličke, humanitarne krize dolaze opažanja kulturne animalistkinje i teoretičarke izvedbenih umjetnosti Suzane Marjanić, i to uglavnom o radovima izloženim na prvoj domaćoj izložbi na temu *izbjegličke* krize. Riječ je o izložbi *Izazovi humanizmu* (51. zagrebački salon, HDLU, Zagreb). Tako se u radu u okviru navedene interpretativne niše ističe šahtofon-predstava Kuće ekstremnog muzičkog kazališta Damira Bartola Indoša i Tanje Vrvilo *Svaka revolucija je bacanje kocki, osim što* (2016.), instalacija *Arhitektura koja nedostaje* (2013.) Igora Grubića te rad *LIE/BE* (2000.) Damira Stojnića, kojima autorica dodatno potkrjepljuje svoje teze o apsurdnosti specističkih i rasističkih žilet-žica.

U razgovoru s rusisticom, urednicom literarnih časopisa, književnicom i prevoditeljicom Irenom Lukšić, Nataša Govedić otvara diskusiju o ruskoj emigracijskoj literarnoj struji s naglaskom na rodnom iskustvu. Prva su im tema ruske književnice Marina Cvetajeva i Anne Barkova, čija socijalna neosviještenost prvotno ne uspijeva objumiti emigrantske motive, a potom se tematizira emancipacijski potencijal koji je proizašao iz novih sloboda koje su umjetnice stekle prilikom emigracije izvan ruskih granica. U razgovoru se dodiruju i točke osujećivanja literarne produkcije književnica, koje i dalje stoje u sjenama muških velikana književnosti poput Dostojevskog, Tolstoja i Čehova. Ističe se ujedno i važnost otpora na drugim frontama poput suvremenog primjera televizijske voditeljice, glumice i novinark Ksenije Sobčak, koja u

putinovskoj eri kroz svoj medij propituje njegove totalitarne politike. Nadalje se Lukšić i Govedić sjajno dotiču teme feminizma i upoznatosti ruskih emigrantkinja s emancipacijskim pokretima te teme seksualnosti u Sovjetskom Savezu. Zanimljiv je i spomen samizdata u drugoj polovici dvadesetog stoljeća kao dobre prilike za publiciranje feminističkih časopisa, čime se na području Rusije šire feminističke emancipacijske politike putem reprezentativnih časopisa onog doba kao što su *Ženščina*, *Rossija* te *Marija*. Dijalog završavaju povlačenjem paralela između literarnih uzora iz arapskog, američkog i slavenskog govornog područja.

Melita Richter u svom članku opisuje pristup talijanske vlade u rješavanju ženskih migracijskih pitanja, naglašavajući kroz povijesni pregled talijanskih migracijskih tijekova iz perspektive ženskih migracija krnje političke okvire koji su zakazali u zbrinjavanju izbjeglica. Krajem dvadesetog stoljeća žene izbjeglice svoj status u talijanskom društvu opravdavaju ili kroz boravak kao pomoćnice u talijanskim kućanstvima ili kroz svoju funkciju majke u obitelji ili na pogubnom seksualnom tržištu. To su samo neki od kardinalnih problema žena koje se, prema Meliti Richter, nalaze u trostrukoj društvenoj marginalizaciji jer im se u društvu nude manje mogućnosti na osnovi njihovog roda, imigrantskog statusa i postojanja kao radnica. Autoričine tvrdnje o nevidljivosti i zanemarivanju ženske rodne perspektive u studijama migracija dodatno posvjedočuju novinski izvadci kao testament negiranja patnje žena izbjeglica čiji se životi sažimaju na statističke procjene smrtnosti neuspješnih izbjegličkih tranzita. Nasuprot općenito nedostojnim i nehumanim imigrantskim politikama, autorica na primjeru Međunarodne ženske kuće otvara perspektivu smjelije politike integracije imigrantkinja iz Azije i Afrike koje kroz niz grupnih tečajeva ostvaruju kompetencije na području jezika, informatičkih znanja, aktivnog građanstva i osnovnih utilitarnih zdravstvenih i institucionalnih okvira. Interaktivne radionice ne služe samo stjecanju kompetencija, već sam prostor Međunarodne ženske kuće diktira međusobno osnaživanje žena koje prolaze kroz jednaka iskustva čime se omogućava da se žene, iako daleko od svojih obitelji, povežu s drugim ženama i da stvore osjećaj zajednice. U svojim završnim riječima Richter poručuje da će ustrajati u borbi za opstanak navedenih kao i za ostvarivanje budućih projekata.

Silvana Carotenuto sa Sveučilišta *L'Orientale* u Napulju kroz hrvatski prijevod Ive Grgić Maroević čitateljstvu *Treće* prenosi svoje iznimne interpretacije literarnih radova *Migranti* Youssoufa Amina Elalama (2015.) te *Trilogija o Brodolomu* Line Prosa (2013.). U njima se prikazuju svjedočanstva izbjeglica koji po život opasnim morskim rutama putuju na Lampedusu, koja poprima karakter utopističkog, fantastičkog *locusa* sigurnosti. U tim se književnim tekstovima iz različitih aspekata ogoljuju priče imigranata o teškoćama s kojima se susreću na putovanjima.

U tekstu "Komuniciranje pod velom: integracija versus asimilacija i segregacija" Mirela Holy polemizira o zabrani nošenja vela u javnosti donoseći iskustva muslimanki koje obrazlažu svoja stajališta o nošenju vela kroz njihove osobne doživljaje na koje utječe njihova kulturalna danost i odnošenje društva prema velu. Holy najprije opisuje različite pravne okvire regulacije pokrivanja u javnosti, među kojima ističe zabrane s novčanim i zatvorskim kaznama u Francuskoj, Belgiji i lokalno u Italiji. Potom predstavlja odgovore anketiranih muslimanki u Francuskoj koje nose veo i koje navode da veo primarno nose iz tri razloga: želje za poštivanjem obitelji i zajednice, želje za življenjem u religioznoj čistoći i prisile. Tim odgovorima autorica suprotstavlja statističke podatke o ukupnosti muslimanki u Europskoj uniji i Francuskoj, gdje je svega 1900 žena zabilježeno da nosi burku i to uglavnom svojom voljom, čime se ističe proturječnost zakonodavnih okvira u tretiranju muslimanki. Nadalje, Holy iznosi kritiku nepobitno slabih imigracijskih integrativnih politika Europske unije, a ilustrira i krajnje desni diskurs o politikama stanja nesigurnosti europskog društva koje u svom načelu ne bi trebalo težiti ograđivanju, već bi trebalo pripomoći u migracijskim procesima. Zaključnim riječima autorica se dotiče

problema europskih modela multikulturalnosti koji predstavljaju svojevrsno političko klizište za imigrantska pitanja jer njihove manifestacije u društvu predstavljaju i potencijalni rizik daljnje segregacije – kao što se događa i u slučaju pokrivala muslimanki. Holy smatra kako bi svima trebala biti omogućena jednaka mogućnost izražavanja osobnih sloboda jer su, prema njezinu mišljenju, dosadašnji argumenti za zabranu vela neutemeljeni.

Selma Banich, aktivistkinja i izvedbena umjetnica, temi migracijskih politika doprinosi svojim razgovorom s pakistanskim studentom koji predstavlja svoja izbjeglička svjedočanstva iz prve ruke, opisujući stravične događaje na koje je naišao prolazeći rutama za imigrante od Grčke do Švicarske. Pakistanac opisuje nedostojne sanitarne i životne uvjete te nasilje kojem je bio izložen od krijumčara i ljudi koji su ga okruživali, ističući svjedočanstvo žene koja, izgubivši jednog sina, nastavlja putovanje u nadi da će barem drugom sinu uspjeti osigurati bolji, dostojanstven život. Tekst je popraćen fotografskim priložima umjetnika Davora Konjikušića pod naslovom *Aura: F37*. Fotografije su snimljene na prijelazima šengenskih granica, a problematiziraju gledište iz kojeg se imigranata promatra kao objekt nadzora Europske unije u strahu od Drugih, a ne kao osobu, kao subjekt s vlastitim identitetom i strahovima s kojima se suočava na putu.

Silva Mežnarić u svom eseju detaljnije ulazi u teme antiimigracijskih politika u Europi. Autorica najprije bezrezervno kritizira nesnalaženje Europske unije u imigracijskim procesima, dajući kao primjer imigracijske krize od 1953. pa do 1993. Iako su kao odgovor na te krize nastale brojne konvencije koje su imale za cilj regulirati postupanje u takvim situacijama, današnje je nesnalaženje u migracijskim problemima dijelom i posljedica nedostatnosti tih konvencija, čije je regulativno uporište samo formalno. Uz to, Mežnarić se dotiče i uvriježenih predrasuda prema migrantskom stanovništvu kao što su povećanje socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih troškova, smanjenje prilika za zapošljavanje, ugrožavanje nacionalnog identiteta i vrijednosti te nacionalne sigurnosti, te ih u daljnjoj analizi argumentirano kritički negira. U konačnici, autorica zaključuje kako su prethodni modeli primanja izbjeglica u Europu krnji i bazirani na gastarbajterskom, privremenom prebivanju, te da se trebaju postaviti novi modeli prema današnjim standardima koji će pozvati izbjeglice u dijalog, a ne ih izolirati od društva.

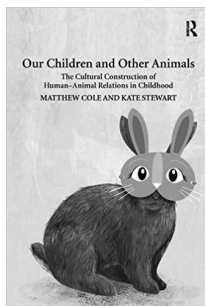
Polaznica Centra za ženske studije te rodni studija u Nizozemskoj, umjetnica Anita Prša, u svom se radu dotiče emancipacijskih praksi u filmskom i televizijskom mediju: autorica kroz filmsku i televizijsku teoriju preispituje ženu kao subjekt na ekranu i njeno pronalaženje vlastite subjektivnosti kroz ženske likove. Pišući tako o popularnoj kinematografiji, Prša između ostalog ističe određene mehanizme koji se koriste kako bi se umanjila prijetnja žena s ekrana pa izdvaja tri termina – fetišizam, voajerizam i narcizam. Problematizira se i ženska identifikacija u mediju filma – je li ona mazohistička jer je ostvarena putem identifikacije sa ženskim likovima koji su objekti muške požude i ujedno i žrtve, ili poprima i neku formu emancipacije jer omogućuje ženi da upozna različite feminine identitete s kojima se može identificirati i unutar i izvan filma kroz razne kulturne prakse, što u tom smislu može djelovati osnažujuće i biti izvorom užitka. Iako je taj proces, u radu Anite Prše nazvan usvajanjem feminine subjektivnosti, u smislu da gledateljicama pruža priliku da izađu iz stege svojih domesticiranih prostora, taj repetitivni proces ne može ponuditi rješenje problema niti ispuniti ženine želje. No, autorica u zaključku naznačuje da i kinematografske mijene u odnosu spram žene i njezinog vremena polako počinju adresirati opresivnost žena unutar kapitalističkog sustava i guranje žene u privatnu sferu čime autorica ipak ostavlja prostor nade za nove i drugačije reprezentacije žene na platnima i ekranima.

Osim znanstvenih tekstova časopis sadrži i pozamašan broj prikaza. Marija Ott Franolić u prikazu knjige *Budućnost žene: filozofska rasprava o utopiji i feminizmu* Ane Maskalan osvrtce se na povijesne i sadašnje definicije utopije i njene jukstapozicije s pojmom današnjeg feminizma. Lucija Halužan u prikazu knjige *Zagonetka virdžine: etnološka i kulturnoantropološka*

studija Jelke Vince Pallua dotiče se pojave virdžina i istraživanja njihovog položaja kao žena unutar tradicionalne kulture. Slijede prikazi Nade Kujundžić i to knjige *Erotic Infidelities: Love and Enchantment in Angela Carter's „The Bloody Chamber“* autorice Kimberly J. Lau, u kojoj je riječ o autoričinu propitivanju ljubavnih i erotskih pobuda iz teorijskih aspekata o rodu, jeziku, psihoanalizi i književnosti u okviru bajke Angele Carter *The Bloody Chamber*, te potom knjige Veronice L. Schanoes *Fairy Tales, Myth, and Psychoanalytic Theory: Feminism and Retelling the Tale*, njezinog istraživanja bajki na temelju odnosa majke i kćeri i ogledavanja ženskog sebstva iz tog odnosa kroz prizmu psihoanalitičke teorije. Bitni za spomenuti su i prikazi Sandre Milanko, koja u prikazu knjige Martine Bitunjac *Le donne e il movimento ustascia* predočuje autoričine dokumentacije o ustaškom arhetipu žene za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske i njihove ondašnje društvene pozicije, a prikazom knjige *Libri migranti* Melite Richter predstavlja autoričina razmatranja značaja formativnog umjetničkog razvitka autora i autorica emigranata kroz odabir knjiga koje su sa sobom ponijeli pri bijegu.

Ovaj broj *Treće*, kao i svi brojevi dosad, nepogrešivo adresira aktualne događaje precizno secirajući ukorijenjene političke pozicije visokorangiranih u sistemu opresije. Punokrvnom feminističkom teorijskom širinom i stručnim setom uredništva te autorica, *Treća* i dalje ostaje jedna od rijetkih tiskanih publikacija koje kritički i trezveno promatraju društveno-političke plime i oseke.

Leopold Rupnik

Matthew Cole i Kate Stewart, Our Children and Other Animals. The Cultural Construction of Human-Animal Relations in Childhood, Routledge, London, New York 2014., 195 str.

Autori knjige *Our Children and Other Animals: The Cultural Construction of Human-Animal Relations in Childhood* analiziraju socijalnu i kulturnu izgradnju odnosa čovjeka i životinje u djetinjstvu. Veganski predznak ove publikacije fokusira se na razdoblje ranog djetinjstva i edukaciju djece i "drugih životinja". Knjiga može ispuniti veliku prazninu na policama, onu o stvarnom i problematičnom odnosu čovjeka prema drugim bićima, onu o odgoju u antropocenu, trendu vraćanja prirodi u doba tehnologije, o važnosti prirode u našim životima i ekološkom odgoju budućih generacija. Riječ je tome koliko je važno da djeca uhvate prirodne procese u mladoj dobi (usp. 4. i 5. poglavlje: "Konstrukcija i proučavanje djece i djetinjstva"; "Obiteljski običaji i oblikovanje 'čovjek - ne-čovjek'" identiteta).

Odgovor na pitanje može li se uspoređivati sociološko ponašanje životinja i "drugih životinja" – naše djece – mnogi su pokušali naći kod Diahann Gallard (npr. u knjizi *Anthrozoology in*

Early Childhood Education: A Multiphase Mixed Methods Study of Animal-Related Education in Early Childhood) i drugih čija interdisciplina uključuje pedijatriju, komparativnu psihologiju, etologiju životinja i druge humanističke i "prirodne" grane. Dvije su mi anegdote otvorile vido-krug koegzistencije s drugim životinjama – prva je bila posjet pedijatru s bebom pri kojem je pedijatar ustanovio da su zanimanja veterinara i pedijatra zapravo ista. Naime: "naši pacijenti ne govore i ne razumiju što im je". Dok mi je u drugom trenutku kolega veterinar objašnjavao: "Ovo kaj čujemo, plač, dreču, zvukove koje ispuštaju bebe, to je niš', to se samo glasaju –ko životinje."

U knjizi *Igre i ljudi* Roger Caillois navodi kako igru kod ljudi i životinja povezuje simuliranje ozbiljnih životnih situacija kojim razvijamo spoznaju i osviještenost, pa i prema autorovom mišljenju, mnogo dublje karakterne osobine – igrom borbe stječemo borbenu pripravnost potrebnu za odrasli život. Doista je tako i s odgojem djece do predškolske dobi. Njima upravljaju prirodne sile, što god one bile – epigenetika, efekt ogledala ili uronjenost u biološku kulturu od koje se modernim načinom života u doba antropocena i tehnologije užurbano opraštamo, stavljajući je u slikarske okvire i vještajući na zidove, slušajući zvukove šume i mora na *Mp3-playeru* ili pak čitajući slikovnice o životinjama.

Autori se fokusiraju na moderni odgojni sustav Ujedinjenog Kraljevstva, na utjecaj Disneya i Nintendo, između ostalog. Etička distorzija i instrumentalizacija životinja počinje od najranijih uzrasta, prikazujući čovjeka kao *antropomorfa* i antropocentrično ga oslikavajući slatkim i dobrim legitimnim gospodarom.

U jednoj epizodi crtane serije *Southpark* (iz svibnja 2006) Cartmanova majka pokušava naći dadilju kako bi popravila ponašanje svog djeteta i na kraju pronalazi spas u šaptaču psima Cezaru Milanu, koji je uči principima odgoja kakav upražnjava u svojem sustavu dresure pasa. No u sarkazmu *Southparka* ima istine – one bolne, one biološke; mala djeca *jesu* male životinje. Prema svojoj orijentaciji uzdaju se u svoje tijelo, miris, sluh, dodir, okus, a ponešto i u vid. Tako nježnim ali odrješitim tapšanjem, postavljanjem tijela u formaciju odnosa prema "drugima" iz "čopora", tjelesnim govorom i glasanjem (poput životinja) Cezar Milan radi čuda, a nesvjesno i mnogi roditelji.

Za nas kulturne odrasle životinje glasanje poput životinja, *nama* nerazumljivo, predstavlja inzult za naše uši koji ometa i uznemiruje naš umjetno stvoreni mir i red. No mir i red u prirodi ne postoje, priroda uzima i daje na nama komplicirane i prekobrojne načine, naš um teško može osjetiti moć globalnog djelovanja prirode i još uvijek ne vjeruje da se posljedice promjene okoliša, flore i faune u Japanu osjećaju u Europi, Americi, sjeverno i južno.

Filozofsko pitanje jesu li životinje inteligentne može se usporediti s pitanjem jesu li predškolska djeca inteligentna. Često se može pročitati da pas ima inteligenciju petogodišnjeg djeteta, no posjeduje li dijete ostale kvalitete odraslog psa, ima li ono što Freud naziva "čista ljubav", pseću vjernost i direktност, njegovu brzinu, okretnost, njuh, sluh? Nema, ne potičemo njihov razvoj. Kategorizacija životinja na vidljive i nevidljive, kako ih opisuje kritička animalistika (*critical animal studies*) – znanstveno polje nastalo krajem 20. stoljeća koje opisuje etički odnos prema ljudima i drugim životinjama, refleksiju i diskriminaciju dijelova identiteta koji se isprepliću kod čovjeka i životinja), odnosno kategorizacija životinja na osjetljive i neosjetljive dovodi do racionalnog, tj. legitimnog nasilja – nehumanih uvjeta uzgajanja životinja za potrebe prehrane ljudske vrste.

Reorganizacija koegzistencije ljudi i životinja započeta procesom urbanizacije i industrijalizacije krajem 18. stoljeća stjerala je životinje u jedan, a ljude u drugi kut. Takav povijesni razvoj odmaknuo je naše "životinjice" – djecu – od drugih životinja i udaljio nas od prirodnog. Djeca nemaju gdje osjetiti životinjsko, nema ih tko ugristi, odgurnuti ili polizati upravo onako kako oni rade, bez namjere, bez predumišljaja. Odnos prema životinjama mora biti "ispravan", no samim ispravljanjem mijenjamo prirodno i gubi se znanje kako postupati sa životinjama i kako se prenosi tradicija koegzistencije s našim, nazovimo ih – domaćim, kućnim i divljim životinjama.

Roditelji u antropocenu od vrtića do odrasle dobi provode relativno malo vremena sa svojom djecom. Sustavi obrazovanja su cjelodnevni, a djeca su na okupu – vrtići, škole, fakulteti postaju neprirodna mjesta u kojima se očekuje da se nauče koegzistenciji, komunikaciji, *win-win* situacijama sa svime što ih okružuje. Nigdje u prirodi i prirodnom ne postoji takav sustav, dapače, djeca provode vrijeme i dijele prostor sa svima u zajednici, zajednici odraslih koja uključuje roditelje i rodbinu i životinjsko i biljno i “drugo”.

Na društvenim se mrežama sve više očituje naglašavanje životinjske empatije, pa možemo vidjeti kako slonovi spašavaju svoju mladunčad, psi pomažu macama, ptice higijenski zbrinjavaju nosoroga i slično. No svaka životinja ima dvije strane. Ne treba dugo boraviti u prirodi da se upozna ta ravnoteža lijepog i ružnog, ta nježnost i ta grubost, okrutnost i sofisticiranost. Čovjek se ne treba sramiti svoje prirode jer ona ubija i rađa. Ono čega se čovjek može bojati jest antropocenska anksioznost. Nakon što smo pokorili prirodu i, naravno, životinje, preuzeli kontrolu nad prirodnim, lokalnim, regionalnim, sezonskim, kratkovidnost i nagluhost čovjeka je postala potencijalno opasna za društvo. Društvene bolesti mogu prijeći u segment biologije i ponukati društvo da izlječenje potraži povratkom u prirodu.

Kroz edukacijske sustave i kroz prehranu autori utvrđuju ponovno dihotomiju brige prema životinjama i ulogu životinje kao instrumenta za prehranu, *frižidera s nogama*. Umjesto realnosti i prikaza života kakav jest, razvija se suosjećajnost u jednom periodu života, da bi se kasnije formirala kognitivna disonanca, odnosno spoznaja da su ljudi premoćni i da svoju moć koriste u vlastitu korist a nauštrb “drugih”, u ovom slučaju životinja. Puštanje da se faze razvoja djece odvijaju dok ne završe, odnosno dok ne prijeđu u drugu fazu neodgovorno je jer nema vremena za obnovu onoga što smo uništili, više nemamo *pravo* uništavati kako bismo vidjeli kako popraviti uništeno. No tko utječe na životinje, utječe na biljke, utječe na zemlju, utječe na klimu, “diraš li jednog – diraš sve”. U odnosu čovjeka i životinja vjerujem da bi briga o njima trebala prijeći u zabrinutost.

Životinje nam ostaju najdraže “igračke”, omiljeni likovi kroz koje komuniciramo s djecom i ukazujemo na bogati izvor znanja “o prirodi stvari”, koji oblikuju i informiraju dječje iskustvo na simboličkom i “stvarnom” u svakodnevnici, razliku između “dobra” i “zla”, dobrih i zlih životinja, između ispravnog i *zvjerskog*.

Knjiga ima vrijednost u kritičkom promatranju djetinjstva, procesa socijalizacije naših “životinja” – djece – kroz institucije: obitelj, edukaciju i medije. Vrijedan je i dodatak nerazvijenom području antrozoologije u odgojnim programima i veseli mnoge ljubitelje viševevsne etnografije, komparativne sociologije i vegaanstva.

Ova *međuvrsna* sociološka knjiga važna je za daljnja istraživanja, napisana ozbiljno i odgovorno, postavljajući nedvosmislena pitanja i nudeći jasne odgovore iz područja koja su gurana na marginu i predstavljala tzv. neozbiljnu temu za ozbiljnu znanost.

Odnos čovjek – ne-ljudska “druga” bića zanemaren je dio edukacije važan za budućnost generacija, i to ne u smislu da nam priroda postane vikend ili “balkon” hobi, već da u njoj su-živimo i uživamo održive plodove. Interpretacija emocija i socijalnog života životinja prati našu odvojenost i stečeno/urođenu ljubav prema prirodnom (biofilija – Wilsonov termin) i oko toga gradi novu priču, *edensku* sliku o tome kako bi lijepo bilo živjeti u skladu sa životinjama.

Kao što kaže Jane Goodall, “ljubav prema prirodi se iskazuje kroz male stvari, kroz izbore, što kupujemo, što jedemo i što odijevamo”, no i kako stvaramo djeci istinu o svijetu u kojemu koegzistiramo.

Bruno Beljak

Kako živi narod. Izvještaj o pasivnosti, izložba Kristine Leko u Muzeju Grada Šibenika 12. listopada – 12. studenoga 2017.

Istaknuta hrvatska performativna umjetnica i njemačka profesorica Kristina Leko je 2016. u zagrebačkom Muzeju suvremene umjetnosti postavila izložbu temeljenu na dijaloškim obilascima sredina posvjedočenih u Bičanićevoj knjizi iz 1936. godine. Među kasnijim gostovanjima (Vis, Sisak, Požega) izložba je po inicijativi kustosice povjesničarke umjetnosti Anite Travčić postavljena i u dvorani za povremena izlaganja Muzeja Grada Šibenika, a razlika među raspoloživim prostorom polaznog izložbenog postava i onog zatečenog pri ovom gostovanju je amortizirana prilagodbama izložbe i izborom među osam dijaloških dokumentacija. Pri tome je prednost dana onima iz bližega kraja, odakle su na susrete s posjetiteljskim grupama i dolazili sugovornici prisutni u video-postavu. Postavljanje je bilo pomognuto od umjetničke organizacije “Otvoreni likovni pogon” i Zaklade Kultura nova.

U mjesec dana izložbu je vidio 631 posjetitelj, daleko najveći dio u zakazanim grupnim dolascima (njih ukupno 566) pod stručnim vodstvom autoričinih asistentica. Među posjetiteljima nenaviklima na performativnu umjetnost zabilježena su i razočaranja nereprezentativnim etnografskim postavom, kakav je svoju evociranu vrijednost izvan netipičnih legendi doživljavao u živom dijaloškom okviru. Posjetiteljske skupine su uglavnom činili srednjoškolski razredi u društvu svojih nastavnika, razdijeljeni u grupe da bi asistentice mogle istodobno potaknuti rasprave s prisutnim sugovornicima iz dokumentarnog projekta. Za razgovor sa sugovornikom bi se pripremlilo gledanjem video-ulomka dokumentiranog u njegovom vlastitom ambijentu, a debata o ilustriranim životnim iskustvima i egzistencijalnim dilemama zaključila bi se pisanim anketiranjem s prostorom predviđenim i za narativne odgovore (poput “Bilo mi je zanimljivo slušati mišljenja svojih vršnjaka”). U izložbenom je postavu bila i uobičajena knjiga dojmova (npr. “Svaka čast na izložbi, istinita je”).

Zanimljiv dio izložbenog iskustva bio je internetski razgovor autorice izložbe s posjetiteljima – studentima studija etnologije i antropologije Sveučilišta u Zadru. Budući da ih dio studira i u dvopredmetnoj studijskoj kombinaciji sa sociologijom, očito je bilo vrijedno iskustvo susreta s kvalitetnim etnografskim projektom ostvarenim iz posve drugačije perspektive – sve od četverogodišnjih priprema, uključivo i prijetnji koje je autorica iskusila raspitujući se o tržišnim nišama krijumčarenja kakva zatiru lokalne proizvodnje i plasmane na tržište, do organizacije izložbenog postava i pripremanja radioničkih asistenata.

Izložbeni put dijaloške refleksije Bičanićeve knjige može se pratiti putem istoimene stranice na internetskoj društvenoj mreži. Autorica izložbe ovim je etnografskim projektom unaprijedila domaću percepciju te metodologije kakva, očito napokon i kod nas, ne pripada samo u etnografske muzeje i rijetku kvalitativnu sociologiju već i u Muzej suvremene umjetnosti. Ostaje tek žaliti što dijaloški diskurs nije oplemenjen vrijednim pogledima nastalim nakon Bičanića, napose razvojnom antropologijom, kakvi bi u razlaganjima kulturnih resursa onodobnu predodžbu povijesnog ili etnokarakterološkog usuda pasivnosti pretočili u podatnije razumijevanje odnosa moći i proizvodnje kulturnih značenja.

Jadran Kale

Kretanja. Časopis za plesnu umjetnost, br. 27, ur. Maja Đurinović i Željka Turčinović, Hrvatski centar ITI, Zagreb 2017., 95 str.

Kretanja: časopis za plesnu umjetnost već niz godina okuplja odlične suradnike i donosi važne teme s područja plesne umjetnosti, a na tom tragu je i 27. broj zanimljivog zbira dvojezičnih tekstova pet autorica i jednog autora proizašlih nakon okruglog stola na temu *80 godina od jedinstvenih i prijepornih Tanzwettspiele tzv. Plesne olimpijade održane u Berlinu 1936*. Okrugli stol je održan 29. listopada u organizaciji Hrvatskog centra ITI, ujedno i nakladnika ovog i prethodnih *Kretanja*. Važan materijal za vizualno oblikovanje broja osiguran je ustupljenom dokumentacijom iz arhive Nevenke Perko.

U sklopu 11. sportskih Olimpijskih igara u Berlinu, u organizaciji nacističke Njemačke, održano je od 15. do 31. srpnja 1936. plesno natjecanje poznatije kao Plesna olimpijada ili *Internationale Tanzwettspiele*. Od samog osnivanja suvremenih Olimpijski igara postojala je ideja o povezivanju umjetničkih igara sa sportom. Na listi umjetnosti do 1936., kada Nijemci traže uvrštavanje plesa, filma i zlatarstva u umjetničku Olimpijadu, nije se nalazio ples. Za to nisu dobili odobrenje olimpijskog odbora te dolazi do ideje osnivanja plesnog natjecanja. Kraljevinu Jugoslaviju predstavljali su baletni ansambl Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu, amateri iz Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca te nekoliko samostalnih plesačica.

Autori tekstova ovog broja iz različitih perspektiva promatraju važan, iako često zanemarivan, a još češće negiran odnos i suodnos umjetnosti, preciznije plesne umjetnosti i politike.

Mihaela Devald Roksandić u tekst naslovljenom "Berlinsko zlato na ispitu savjesti" analizira vrijednost Plesne olimpijade te odnos umjetnosti i politike u plesnome svijetu i povijesnom trenutku, prvenstveno kroz djelovanje Mije Čorak, i tada prvi put, Slavenske. Slavenska u Berlin dolazi samostalno i predstavlja Jugoslaviju, iako tada više nije članica Hrvatskog narodnog kazališta. Nastupom na Plesnoj olimpijadi i osvajanjem prvoga mjesta započinje vrlo uspješnu međunarodnu karijeru. Istovremeno, na našim prostorima ostaje nezapažena i donedavno, kada intenzivnije započinje njezina reafirmacija, gotovo zaboravljena. U tekstu Mihaele Devald Roksandić poseban doprinos čine za interpretaciju korišteni materijali iz neobjavljenih memoara Mije Čorak Slavenske koje je za potrebe skupa i časopisa ustupila Marija Ramas, kći Mije Čorak Slavenske. Ta dragocjena neposredna svjedočanstva osim što mogu pobliže dočarati kontekst i povijesni trenutak, govore mnogo i o samoj umjetnici te na koncu i razlozima njezine neosviještenosti o težini događaja onoga vremena. S osloncem na ideju Marion Kant, koja u slučaju kolaboracije pojedinih plesača s fašističkim režimom, smatra da na umjetnicima leži preuzimanje odgovornosti, Devald Roksandić dobro zaključuje da tu ulogu može preuzeti i cijela plesna zajednica, upravo kritičkim analizama.

Iva Nerina Sibila u tekstu "Ples je rasno pitanje: Rudolf Laban i nacistički režim" opisuje na koji način dolazi do organizacije plesnog festivala i početke razvoja modernoga plesa. Oni sežu u vrijeme pojave kulture tijela (*Körperkultur*), unutar koje se javlja njemački moderni ples *Ausdruckstanz* i postaje dijelom turbulentnog i proturječnog razdoblja nacizma. Predvodnik

Ausdruckstanz, Rudolf Laban, inovator, cijenjeni intelektualac i uvaženi teoretičar kretanja surađuje s Reichovim Ministarstvom narodnog prosvjećenja i propagande pa, između ostalog, primjenjuje Arijski paragraf koji je uključivao “čišćenja” škola od Židova. Važni u Labanovu radu su pokretni korovi, masovne koreografije koje su za cilj imale izgradnju svojevrstnog zajedništva kroz ples, ali i širenje masovne estetike arijevske rase. Kroz analizu Labanova djelovanja, Sibila propituje historizaciju plesne umjetnosti te odnos umjetnika i političkog režima. Propitivanjem načina kojima bi bilo moguće cjelovitije promatrati povijest te otkrivati neotkrivene strane toga razdoblja, Sibila predlaže “usmjeravanje pažnje na plesnu *opoziciju*”, one marginalne skupine i pojedince koji s režimom nisu surađivali te su stoga djelovali u sjeni ili, vjerojatnije, u izbjeglištvu.

Fokusom na “aspekte rada Rudolfa Labana vezane uz ples u zajednici i pojam Festkultur”, Andreja Jeličić u tekstu “Labanova Festkultur: od Pjesme suncu do međunarodnog plesnog natjecanja povodom berlinske Olimpijade” iz autorske perspektive donosi pregled interpretacija nekoliko kod nas neprevedenih autora te nudi objašnjenja kontinuiteta njemačkog modernog plesa *Ausdruckstanz*, iz Weimarske Republike u Treći Reich. Naime, veći broj plesača modernoga plesa, za razliku od umjetnika drugih grana, različito se snalaze i nastavljaju svoje djelovanje i u novome režimu. Moderni se ples razvija pod snažnim utjecajem Nietzscheove antiintelektualne filozofije, a njegov najistaknutiji predstavnik, Rudolf Laban “pod eklektičnim filozofskim utjecajima” razvija ideju *Festkultur*. Kontinuitet plesnog modernizma iz Weimarske Republike Jeličić objašnjava “težom o ideološkoj podudarnosti *Ausdruckstanz* i nacionalsocijalizma” te unutar-institucionalnom ekonomskom i umjetničkom krizom iz koje su neki plesači spas vidjeli u reorganizaciji kulturnog života pod vodstvom nacionalsocijalističke stranke. Jeličić prekid navedenog kontinuiteta prepoznaje u 1936. godini.

Katarina Žeravica u tekstu “Solistički nastup Nevenke Perko: narodni hrvatski plesovi na *Tanzwettspiele* i Berlinu 1936.” vješto, temeljem povijesnih izvora koje u prvome redu čini dokumentacija iz arhive plesačice, koreografkinje i plesne pedagoginje Nevenke Perko, rekonstruirala dio njezine biografije. Ona se najvećim dijelom odnosi na umjetničko i pedagoško djelovanje Nevenke Perko u godinama do Plesne olimpijade, nastup na Plesnoj olimpijadi, a potom na odjeke njezina uspjeha u Berlinu. U drugome dijelu svoga teksta, Žeravica temeljem novina i stručnih časopisa analizira popraćenost Plesne olimpijade u odnosu na sportsku (i umjetničku). Istražila je zastupljenost i organizaciju dokumenata u arhivima o plesnim umjetnicima modernog plesa, posebice Rudolfa Labana odrađivši pritom izvanredan posao pregledavanja mnogih arhivskih dokumenata.

Tvrtko Zebec u tekstu “Građansko viđenje nacionalnoga: odjeci nastupa kazalištaraca u Berlinu 1936.” analizira utjecaj, značaj i ostvarenu ulogu nastupa i pobjede amatera iz Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca (MHKD) na Plesnoj olimpijadi 1936. U prvome dijelu oslanja se uvelike na opise i procjene autora teksta u časopisu *Sklad: smotra za promicanje narodne kulture*. Tekst obiluje zanimljivim informacijama, ali i razumijevanjem pojedinih fenomena važnih u interaktivnome plesnom svijetu. Zebec otkriva i do sada nepoznatu pojedinost poput podatka da su na berlinskoj Olimpijadi trebali nastupiti i članovi Viteškog udruženja Kumpanija iz Blata na otoku Korčuli. Osvjetljena je uloga Aleksandra Freudenreicha u vođenju Matice, uloga Hrvatskog sokola u otporu snažnim pritiscima germanizacije, mađarizacije i talijanizacije te iznesen širi politički kontekst u kojem djeluju kazalištarci.

Nakon uvodnog teksta u kojem navodi povode koji su doveli do odabira teme, prvo za skup, a potom i časopis, Maja Đurinović u završnom tekstu “Čudo u Berlinu”, kontekstualizira razdoblje koje je natjecanju prethodilo. Opisuje relativno nezahvalnu kulturnu, ekonomsku i društvenu poziciju plesne scene iz koje proizlazi “čudo”, odnosno neočekivan i izvanredan uspjeh predstavnika Kraljevine Jugoslavije.

S obzirom na to da je tema časopisa usko fokusirana na zbivanja na Plesnoj olimpijadi u Berlinu, pojedini tematski dijelovi mogu se čitati u interpretaciji više autora/ica, poput analize sudjelovanja i nastupanja sudionika s etičkog stajališta (Devald Roksandić, Đurinović), analize djelovanja Rudolfa Labana (Sibila, Jeličić) ili opisa odaziva na plesnu Olimpijadu (Devald Roksandić, Sibila, Žeravica). Na Plesnoj olimpijadi sudjelovali su plesači iz četrnaest zemalja. Pritom, plesne velesile poput Rusije, Francuske, Švedske i Engleske odbile su poziv, a posebno je utjecajno bilo odbijanje poziva velike zvijezde i predstavnice američkog modernog plesa Marthe Graham čime je Olimpijada zapravo izgubila potencijal američkog i njemačkog nadmetanja u modernom plesu, a time i veću medijsku pažnju, bolji odaziv i, u konačnici, veći značaj.

Časopis je vješto uređen, dobro oblikovan i vizualno atraktivan, a tekstovi su informativni, inovativni i odlično koncipirani. Poneke sitne ali zbunjujuće nedosljednosti ne umanjuju izuzetnu vrijednost broja. Sitne logičke nedosljednosti odnose se primjerice na način vrednovanja i nagrađivanja u Berlinu pa se spominju Mia Čorak Slavenska (Devald Roksandić) i amateri iz Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca (Zebec) kao osvajači prvih nagrada, dok se u drugom tekstu (Žeravica) pojašnjava preoblikovanje početne ideje natjecateljskog okupljanja u festival plesnih izvedbi u kojemu je u konačnici izostala planirana podjela zlatne, srebrne i brončane medalje. Sudionici su dobili počasne diplome koje su se ipak razlikovale prema ispisanome tekstu, a time i značenju. Razlog izostavljanja podjela medalja nalazio se u poteškoći kvantitativnog procjenjivanja kvalitete. Također, kada se autorica (Žeravica) u interpretaciji oslanja na korespondenciju iz arhive Nevenke Perko, nejasno je, a nije pojašnjeno, kako to da se u arhivi nalaze dolazna ali i odlazna pisma.

Dvadeset i sedmi broj *Kretanja* predstavlja povijesnu, ali suvremeno važnu temu. Tridesete su godine vrijeme pojave važnih povijesnih imena plesne umjetnosti. Istovremeno, sredina 30-ih godina 20. stoljeća već uvelike najavljuje, iako tada mnogima teško zamislivo, jedno od najružnijih razdoblja ljudske povijesti. Autori iz različitih perspektiva kontekstualiziraju u povijesti jedinstveno plesno natjecanje. Osim uspješnih rezultata hrvatskih predstavnika, Plesna olimpijada značajna je zbog onodobnog političkog konteksta i proizašlog političkog i umjetničkog suživota. *Kretanja* u cijelosti mogu biti zanimljiva i korisna široj javnosti te stručnjacima koje zanimaju povijesne i umjetničke teme.

Ivana Katarinčić